

JEGYZETEK.

RÖVIDÍTÉSEK MAGYARÁZATA.

- AfÖG. = Archiv für österreichische Geschichte.
CD. N. n. = Fejér, Codex Diplomaticus. Tom. vol.
Csánky = Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában.
Ért. TT. = Értekezések a történettudományok köréből. Kiadja a magyar tudományos Akadémia.
Fl. = M. Florianus, Fontes Domestici.
HO. = Hazai Okmánytár.
KK. = Képes Krónika.
Mittheilungen = M. des Instituts für österr. Geschichtsforschung.
MG. SS. = Pertz, Monumenta Germaniae Scriptores.
MHK. = A Magyar Honfoglalás Kútfői, a honfoglalás ezer-
éves emlékére, kiadja a magyar tud. Akadémia
MG. LL. = Pertz, Monumenta Germaniae, Leges.
W. = Wenzel, Codex Novus Arpadianus.

JEGYZETEK.

¹⁾ A hunok lakásáról Ptolomaeus III. 5. Ammianus Marcellinus XXX. 2. Scythia határait leírja Jordanes (ed. Mommsen, 61. kk. II.) A mi iróink sokkal szűkebb körre szorítják. (Anonymus C. 1. KK. c. 2. M. Florianusnál II. 21., 105. I. MHK. 393., 492. I.)

²⁾ A bolgárok legelőször az V. század végén kezdenek szerepelni. Jordanes 551-ben a Pontus mellé helyezi telepeiket (i. h. C. V. 63. I.). VII. századbéli sorsukról Theophanes beszél (I. 545., 546. Boor kiadásában I. 357. I.), jelesen azt mondja, hogy egyrészt átment a Donon, de ebből nem lehet kiolvasni, mint némelyek teszik, hogy e vándorlás túlterjedt a Don-torkolat vidékénél, s hogy ezek a bolgárok volnának azok, kiket a X. században s azután, még a mongol-dúlás után is, a Közép-Volgánál, a Kama-nál találunk. Ezeket az északi bolgárokat a bizanti írók nem ismerik. Kérdés, vajjon északról délre, vagy délről északra történt a bolgár vándorlás? Világos történeti adatunk erre nincs; de ha tekintetbe vesszük, hogy, sokkal természetesebb feltennünk, hogy északi nép délre törekszik, mint megfordítva; hogy nincs kizárva ugyan a lehetőség, hogy a déli bolgárokat északra szorította valamely ellenséges nép, de akkor meg nem volna érthető, mikép maradt a nemzet nagyja mégis délen? míg ha kivándorlást teszünk fel, igen érthető, hogy bizonyos kisebb rész visszamaradt; végre, ha a kozárok analog esetét vesszük tekintetbe, kikről a következő jegyzetben lesz szó: alig fogunk kételkedhetni, hogy a bolgárok történelmileg ismert első hazája a Közép-Volga mellett fekiúdt s innen jutott le a nép nagyobbik része délre, a Fekete-tenger partjaira, s ezt megerősíti Rubruk tudósítása, — igaz, hogy csak a XIII. század közepéről, hogy: „De illa enim majori Bulgaria“ — értsd a volgamellékit — „venerunt illi Bulgari, qui sunt ultra Danubium, prope Constantinopolim.“ (Recueil de voyages et de memoires IV. 275. I.) Theophanes onogundur, bolgárja (így! egybeírva, vessző nélkül, Boor kiadásában i. h.

s Anastasiusban is, Theophanes II. 179., 504. l.), ha *onogur* bolgárt jelent, nem-e szintén jele annak, hogy a bolgárok az onogurok szomszédóságából, tehát *északibb* vidékről (l. 15. jegyzetet) jöttek a Fekete-tenger mellékére?

³⁾Theophanes szerint (l. 547. l.) a kozárok, „Από τοῦ ἐνδοτέρου βάρους Βερζιλίας τῆς πρώτης Σαρματίας“ kerültek ki; — mit ért ő Sarmatia alatt, kitűnik további állításából, hogy az Atalis, felfogása szerint a Don is, a Volga is, Sarmatiából fakad. Berziliát nem kereshetjük tehát valahol délen, a Kaukázus körül, mint némelyek teszik, hanem északon kell keresnünk. És csakugyan, Ibn Rosztah szerint (MIHK. 163.), a volgamelléki bolgárok egyik törzsét barszúlának hívták. Isztakhrí, ki Abu Zaid el Belkhi munkáját dolgozta fel Maszalikjában a X. század derekán, és Ibn Haukal, ki 977- vagy 978-ban viszont Isztakhrí-t írta és egészítette ki némileg, bizonyítják, hogy a kozárok és bolgárok nyelve azonos (Isztakhrí, Mordtman fordításában, a „Schriften der Akademie von Hamburg I/2. 106. l. Ibn Haukal Ouseley fordításában 190., gr. Kuun Géza fordításában MIHK. 239. l. Ez írók viszonyát egymáshoz De Goeje tisztázta: „Die Istakhrí-Balkhifrage, Zeitschrift der deutschen Morgenländischen Gesellschaft XXV. 42—59. ll.). Ez tehát megállapítja, hogy a kozárok, a bolgárok egy ága, a volgamelléki Bulgaria vidékéről jöttek. Mikor az V. század közepén, Attila idejében, a húnoknak meghódoltak (Priskos 185. kk. ll., 197. l.), már nem Berziliában, hanem jóval inkább délre, a Don és Donecz vidékén kellett lakniok, a minthogy Jordanes is (i. h.) az aestiektől — kik alatt a poroszokat, litvánokat, jadvigokat, le Kiev közeléig (Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme 673. l.) kell érteni — délre helyezi az *akatzirokat*. Priskos is majd ἀκατζίρων, majd κατζίρων εθνός-t mond; hogy az mindegy, hogy az akatzir és kozár azonos, a VII. század végének ú. n. ravennai Névtelene IV. 1. (Pinder és Parthey kiadásában, 168. l.; koráról Teufel, G. der Röm. Litteratur 497. §.) tanúsítja. Masanderanban a chasar helyett chasirt mondanak. (Dorn, Caspia, Memoires de l'académie de St. Petersbourg XXVIII. 1. 81. l.)

⁴⁾ Prisci Hist. c. 14, 19. (158, 161. l.) A saragurok támadását a kozárookra Priskos majdnem olyformán említi, mint

500 évvel később Konstantin császár a bessenyők támadását a magyarokra. A Kaspi-tengerről Jordanes írja: Maro Caspium, quae in extremis Asiae finibus ab Oceano eo roboro in modum fungi primum tenuis, post haec latissima et rotunda forma exoritur. (c. 5. i. h. 61. l.)

⁵⁾ Jordanes c. 50, 52. (i. h. 125, 127. ll.) Az 52. fejezetben van az a híres hely, melyből a *Hunivar* nevet faragták, de az Mommsen kiadása szerint ekkép hangzik: „Quam (t. i. a Dniepert) lingua sua Hunni Var appellant“. A „Var“-nak felel meg a Konstantin Porphyrogenitus De Adm. Imp. c. 38. Barukhja; az pedig a görög Borysthenes vagyis sebes Bory. (Szabó Károly, Konstantinos császár munkái, magyar szempontból ismertetve, Magy. Akad. Értesítő (régi) I. 122—124. ll.)

⁶⁾ Prokopius De Bello Persico II. 29. De Bello Gotico IV. 3—5, hol már a csodaszarvas regéjének elemeit találjuk, 18. (II. 469, 474, 479, 552. ll.); Menander, Legat. ad gentes c. 1. (345. l.); Jordanes c. 5. (i. h. 63. l.). A menekülő onogurokat Priskos is említi Hist. Byz. c. 14. (158. l.) Theophylaktos Simokatta VII. 7. (283. l.), Menander Excerpta c. 8. (300. l.). A fekete Til, melyet Theophylaktos említ, csak a Volga lehet, mint Zemarkhos utazásából, melyet Menandernél i. h. olvasunk, kitűnik. Fehér Tilnek, Ak-Tilnek Vámbéry szerint (Magyarok eredete 22. l. n. 1.) a törökök a Kamat nevezik, a baskirok pedig, tehetjük hozzá, még a múlt század közepén legalább, a Bjelaját hívták Ak-Idel vagy Fehér-Idelnek (Rycskoff Péter, Orenburgische Topographie, németre fordította Rodde J. II. 152. l.), melynek vize különben fehéres, savószínű, mint Rycskoff Miklós Naplójában, 1770-ben — Tagebuch, fordította Hase C. H. 191. l. megjegyzi.

⁷⁾ „Az ugor ethnikai név eredetileg törökökre vonatkozott“, mondja maga Vámbéry, A török faj 85. l., habár annak az újgurral nincs is semmi köze, s gr. Kuun Géza már 1873-ban írta: „Az ugor név igen alkalmas arra, hogy azon török-tatár népek gyűjtő neve legyen, melyek már a Kr. előtti időben a Kaspi-tenger s Tauris nyugoti határai közt szerteszéjjel terjedtek.“ (Adalékok Krim történetéhez, Ért. a Ny. és Széptt. köréből III/10, 2. l.). Újabbán Munkácsi B. fejtegette e kérdést

helyesen „Az ugor népnevezet eredete“ Ethnographia VI. 349. kk. II. Ebből tehát kitűnik, hogy az ugor név, hogy a most szokott formán használjam a görög írók ogur, ugor, formája helyett, *nem ellentét* a töröknek, mint rendszeren vesszük, hanem alfaja, mint p. o. a szász a németnek. A húnok, török vagy ugor voltát kimutatta Vámbéry, Magyarok eredete 29. kk. II. Jordanes megkülönböztetése c. 5. (i. h. 63.), s ez magában véve elég volna, hogy Zeuss G. törekvését, a bolgárok és húnok azonosságát kimutatni (i. h. 710. kk. II.), megghiúsítsa. „Az ősi ugor nyelvnek maiglan élő egyetlen maradványa a keverék jellegű csuvas nyelv“ mondja Munkácsi B. i. h. 387. I. Szmirnoff J. Les populations finnoises, oroszról fordította Boyer Pál I. 262. kk. II. bebizonyította, hogy a csuvasok a burtaszok utódjai, kikről még a 15. jegyzetben lesz szó; a burtaszok nyelve pedig, mely e szerint török volt, különbözött Isztakhrf és Ibn Haukal szerint (MHK. 239. I.) a bolgárok és kozárok közös nyelvétől; ezek nyelve tehát nem volt török. Ezeket, valamint e rokon vagy legalább hasontermészetű népek ethnumára vonatkozó, további jegyzetekben is előforduló adatokat egyébiránt jelen dolgozat II. függelékében együtt találja az olvasó.

⁹⁾ A törökökről, a török névről, mint általános elnevezésről Theophylaktos Simokatta I. 8. III. 6, VII. 7, 8. (47, 124, 281. kk. II.) Menander, Leg. ad Gent. c. 7, 8. (381, 384, 386. II.) Theophanes I. 378. „Im Mittelalter verstand man“ — mondja helyesen Peschel (Abhandlungen zur Erd- und Völkerkunde, Neue Folge II. 9. I. 1 és ilyformán 37. I.) — „unter Türken, was die Alten unter Skythen, wir jetzt etwa unter Tataren verstehen, nämlich Nomadenvölker.“ Érdekes e tekintetben Urbicius taktikai művének egyik cikkelye, akár származik ez, mint Mauricius császár műve a VI. század végéről, akár — mint Váry Rezső véli — (Bölcs Leo Hadi taktikájának XVIII. fejezetéhez írt bevezetésében MHK. 3. e. n. 1.) későbből, melyben ezt olvassuk: Πῶς δὲ Σκύθαις ἀρμόζειοθαὶ τοῦ ἔστιν Ἀβάρους καὶ Τοῦρκους, καὶ λοιποῖς ἑμοδιαίτοις αὐτῶν Οὐννικοῖς ἔθνεσι (i. h. 5. I.) „Mikép kell harcolni a scythákkal, vagyis az avarokkal és turkokkal és a többi hasontermészetű hún népekkel.

⁹⁾ Theophylaktos Simokatta i. h. Menander, Leg. ad Roman. c. 7. (299. I.) Az avarok csekély száma érthetővé teszi, hogy a mikor Pannoniában a IX. század végén legyőzettek, rövid időn teljesen elpusztultak, mint a Nesztor-féle krónika mondja, az orosz közmondással: „Elveszték, mint az avarok, kiknek már se nemzetségük, se maradékuk.“ C. 8. Leger fordításában 8. I. Jagië-Thallóczynál MHK. 369. I. Konstantin Porphyrogen. császár De Adm. Imp. c. 30 (144. I.) a X. század derekán csak Dalmatiában ismer még avar maradványokat. A nomád törzsek költözéséről helyes megjegyzéseket tesz Grigorjev, Die Nomaden als Nachbarn und Eroberer 46. I.

¹⁰⁾ Menander i. h. c. 2. (284. I.)

¹¹⁾ Baján avar khagan a byzantinusoktól azt az adót kérte, melyet az utriguroknak fizettek, mert ő e két népet legyőzte. Menander, Leg. ad Gent. c. 9. (385. I.), ad Rom. c. 14. (310. I.) Theophylaktos Simokatta VII. 8. (286. I.) Ha figyelemmel olvassuk, mit Menander c. 4. 5. Leg. ad Rom. (285, 290. II.) az avarokat illető letelepítő tervekről mond; ha tekintetbe vesszük, hogy a Nesztor-féle krónika szerint c. 8. 9. a Bug mellett, a mai Wolhyniában lakó dulyebokon zsarnokoskodtak, kiket bizonyára nem akkor hódítottak meg, mikor már a Kárpátoktól délre laktak, hanem akkor, mikor észak felől terjeszkedtek a Kárpátok felé; hogy az avarok első összeütközése a frankokkal, 561 után, az Elbénél történt (Paulus Diaconus II. 10, általánosanban Gregorius Turonensis IV. 23. 29.): arra az eredményre kell jutnunk, mit már Šafarik valószínűnek tartott (Slav. Alterthümer, ford. Wuttke II. 59. I.) és Bury J. B. is Gibbonhoz írt appendixeiben (V. 517. I.) elfogad, hogy az avarok is, mint később a magyarok, észak felől jöttek mai hazánkba és nem a bérezes Erdélyen vagy a mai Oláhországon keresztül, a melyen akkor, úgy látszik, kellő út sem volt, mint Piö, Dio Abstammung der Rumänen 75. kk. II. is észrevette, mert, mikor Baján már a mai Magyarországon tanyázott és a Duna torkolatánál lakó szlávok ellen akart sereget vezetni, nem a Duna bal partján, a mai Oláhországon át ment ellenük, hanem átkelt a Duna jobb partjára, s ott, római területen, a mai Szerbiában, Bulgáriában vonult le a Duna mentében, és csak a Duna torkolata

táján kelt ismét át a bal partra, hogy a szlavinok földjét pusztítsa. (Menander Leg. ad Gent. c. 16. 405. l.)

¹²⁾ Menander, Leg. ad Gent. c. 13, 14. (394, 403, 404. ll.), c. 17. (408. l.) Excerpta Theophanis 486. l. A szavirok ezt a kivándorlását jó megjegyoznünk, különösen azokkal az elméletekkel szemben, melyek a szavirokat még a magyarok közt is keresik.

¹³⁾ Az utrigur és kutrigur hún törzsek teljes elpusztulását már Agathias érinti, ki a VI. század vége felé halt meg. V. 25. (334. l.) Theophanes I. 545–547. ll. Nicophorus Constantinopolitanus 38, 39. ll. A Fekete-tengermelléki bolgárokról, s így a kabarokra nézve is érdekes, mit Leo Diaconus mond róluk (VI. 8; 103. l.): „Nam dicuntur Bulgari“ — latinul idézem — „ex gentibus supra aquilonem habitantibus, Cotragis, Chazaris et Comanis profecti, sedes patrias reliquisse etc.“

¹⁴⁾ A kozárokról és kozár államról gr. Kuun Géza fordításában Ibn Roszteh és Gurdézi, kik a khoraszani nagyvezér Dsaiháni művéből merítették MHK. 152. kk. ll.; Ibn Fadhlán (u. o. 212. kk. ll. Frähn: De Chazaris, Memoires de l'Académie de S. Petersbourg VIII. 589 kk. ll. nyomán); Isztakhrí és Ibn Haukal, Mordtmann, illetve Onseley fordításában 103. kk. ll. s 185. kk. ll. MHK. 223. kk. ll. Maszûdi Prairies d'or, Barbier de Meynard és Pavet de Courteille fordításában II. 7–13. l., MHK. 253. kk. ll., s az Itil vagy Khamlyds kettős névről De Goeje jegyzetét Ibn Khordatbehhez, Bibliotheca Geographorum Araborum, ed. De Goeje VI. 95. l. n. 2. Nem számíthatom azonban a források közé József kozár bég levelét Khaszdaihoz, melyre nézve I. Cassel, Magyarische Altertümer 195. kk. ll. Kohn S. Héber kútforrások és adatok Magyarország történetéhez a Tört. Tár 1879. folyamában 630. kk. ll. és Harkavy, Russische Revue X. 310. kk. ll., s a levél történetét elmondva és valódiságát védve u. o. XI. 143. kk. ll. — mert az legalább is gyanús, s úgy látszik — bár Cassel hymnusokat zeng róla, régi zsidó hagyományokból, melyek nyoma Jehuda Hillewi híres Al-Chazari könyvében is, 1140-ből (előttem Hirschfeld H. német fordítása fekszik 1885-ből) megvan, szőtt koholmány, s azt napjainkban Firkovics Abrahám, kinek, mint Kohn S. írja

(i. h. 655. l.) „számos kéziratban és régiségen elkövetett ügyes hamisításai ma már annyira hírhedtek!“ — még kibővített. Nem is említve, hogy a mit e levél a zsidóság terjedéséről mond, nem egyezik meg az arab írók, a bizantinusok, az alább érintendő Sz. Cyrill (Konstantin) szláv legenda tudósításával a kozárság vallási viszonyairól: teljesen hihetetlen, hogy a nyugoti zsidók, a nagytudományú Khaszdai előtt, ki III. Abderrahman cordovai kalifának diplomatája volt s a zsidó költővel szólva: „nyil, kard nélkül, csak ékes szólásával az aljas disznóhúsevőkötől“ — a spanyol keresztényektől — „várakat, városokat hódított el“, (Dozy, Geschichte der Mauren II. 55. l.) oly teljesen ismeretlen lett volna a kozár zsidó állam, mely ekkor, 960-ban, már vagy 170 éve lehetett zsidó, mikor a IX. század derekán író arab főpostamester Ibn Khordatbeh művéből tudjuk, hogy a szlávok földje, a Volgamento s a Kaspi-tenger, tehát ép az a vidék, a hol a kozárok laktak, egyik rendes útja volt a spanyol és francia zsidó kereskedőknek Ázsia belsejébe. (Ibn Khordatbeh i. h. VI. 116. l. és Heydt, Geschichte des Levantehandels I. 142. l.) A kozárok eredeti vallásáról, s IX. századbeli vallási viszonyairól érdekes adatokat tartalmaz. Szent Cyrillnek — feljebb érintett s az arab tudósításoknál régiebb, szláv legendája, melyet latin fordítással Dümmler E. és Miklossich Ferencz adtak ki a: Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften. Hist. Phil. Classe XIX. Bécs, julesen c. 8. 235. l. „Les juifs ... travaillaient à étendre leur culte autant que leur negoce“ jegyzi meg Lapôte A. S. J. L'Europe et le saint siège à l'époque Carolingienne I. 99. l. János görög püspöknek, ki a IX. század végén élt, életrajza (AA. SS. Jun. 26. Jun. 191. kk. ll.) szól a kozárokról, szerepelteti a khagánt, de a zsidó vallásról még nem szól. A kozárok zsidóságát említi Christianus Druthmarus, Migne, Patrologia Lat. CVI. 1456. l. A kozár főváros helyének megállapításánál Jenotajevszkre gondolok, mert a kozár fővárost termő vidék környezte, ez pedig agyagos oásis a homokban (Reclus, Geogr. Universelle V. 680. l.), stratégiai pont is, azért az oroszok ide a kálmukok fékentartására várocskát építettek, melyből csak 1785-ben lett város. (Heym, Encyclopaedie des Russischen Reiches, 253. l.)

A kozárok nemzetiségéről értekezik Howorth cikke: *The Khazars were they Ugrians or Turks?* (Travaux de la troisième session du congrès international des Orientalistes. St. Petersburg 1876. II. 127--150. II.) — nem közvetlen forrásokon alapuló — p. o. Anonymust csak Zeussból ismeri, — gyenge és nem meggyőző dolgozat, mely azt igyekszik bebizonyítani, hogy a kozárok nem voltak ugorok — vagyis, mint eddig rendszeresen vettük e nevet, nem finnszerű népek, hanem törökök. Íróink chorenei Mózesre támaszkodva, úgy beszélnek, mintha a kozárok már a III. században is szerepeltek volna (Lukácsi. A magyarok őselei 130. l.), de feledik, hogy habár egy chorenei Mózes az V. században élt is, a neve alatt ismert történeti mű, mint az újabb kutatások, jelesen Tomaszek, Carrière és mások dolgozatai (Krunbacher Károly, *Geschichte der Byzantinischen Literatur*, második kiadás 406. l.) kimutatták, későbbi, talán IX. századbeli, a VII. század végénél semmi esetre sem régibb compilatio.

¹⁵⁾ A burtaszokról Ibn Roszteh, Isztakhrí, Ibn Haukal (MHK. 158, 234, 240. II.) írnak. Hogy *egy* nép az onogurokkal, onnan következtetem, mert azok is, mint Jordanesből tudjuk (i. h. c. 5. 62. l.) híresek voltak nyest bőreikről. Hogy a csuvasok utódaik, már Szbojef állította, s legújabbban Szmirnoff J. vitatja (i. h. I. 262. kk. II.), ki azt is kimutatja, hogy a burtaszok a Volga bal partján laktak, a jobb partra csak később kerültek, ha nem is a XI. században a kunokkal, mint Szmirnoff véli. A XVI. század óta vannak orosz oklevelek, melyek a burtaszokról szólnak, őket a mordvaktól megkülönböztetik, de a XVII. században tatároknak is nevezik, s a burtasz és csuvas nevet felváltva használják. (Szmirnoff i. h. 270. l.) A csuvasok mondája (Gr. Kuun G. *Relationum* II. 16.), hogy a Fekete-tenger partjáról származnak, minthogy unugur reminiscencia lehet, inkább megerősíti, mint gyengíti a Szbojef-Szmirnoff-féle felfogást.

¹⁶⁾ Ibn Roszteh (MHK. 161. l.) a burtasz föld szélességét és hosszát 17, Isztakhrí és Ibn Haukal u. o. 242. l.) 15 napra teszik. A bolgárokról: Ibn Roszteh (i. h. 163. l.) és Ibn Fadhlán (u. o. 201. kk. II.) írnak.

¹⁷⁾ A bessenyőkről, mielőtt még Lebediába törtek Konstantin

Porphyr. De Adm. Imp. c. 37. (MHK. 115. l.), csakhogy a császárnak az a kitétele, hogy az Atelnél is laktak, ha ezzel a Volgát akarja jelölni, erre az időre még nem helyes; Gurdézi (i. h. 150. l.), Ibn Roszteh (i. h. 152.). A kunok, tudvalevőleg török nyelvet beszéltek. A kun és bessenyő nyelv azonosságát bizonyítja Anna Komnena Alexiasában. (VII. 396. l.)

¹⁸⁾ Ibn Fadhlán Basgurtot, Isztakhrí Basdsirt, Ibn Haukal Baskirt, Maszúdi Bedsgardot ír. (MHK: 199, 240, 279. II.) Basgurt mellett szól krónikáink Bascardiája, Rubruk Pascaturja (*Recueil* sat. IV. 274.), sőt némileg Konstantin Porphyr. sabbartoiaphaloi-ja is. Én itt már a baskirt a magyarral egynek veszem s ezt az azonosságot történeti alapon, összefüggőleg e dolgozat III. függelékében igyekszem megállapítani.

¹⁹⁾ A baskirt a magyarral egynek vévén a legrégebb állapot vázolásánál azokat a vonásokat használok fel, melyek a magyarsággal és a mai baskirral közösek, s egyúttal a finn népek nyelve, szokásai által is igazoltatnak. Ló p. o. eb, nyuszt, hal, falu, város, finn eredetűek, Hunfalvy P. *Ethnographia* 227, 229, 230, 231. II. Dr. Jankó János igen elmesén a magyarok által ismert három fő halfaj nevéből von következtetést a magyarok urali őshazájára és velünk hasonló eredményre jut, csakhogy még a bolgár földet is belevonja. „A magyarok őshazájául tehát” — mondja a magyar halászat eredetéről szóló beható fejtegetéseinek végén, melyekben a halászati szerszámok neveiből szépen bebizonyítja, hogy a magyar nem volt par excellence halász, hanem lovas vadász nép — „azt a területet kell kijelölnünk, a melyet az Ural gerinceze határolt kelet felől, az Ufa, Bjelaja és Kama folyók zárnak be éjszak felől, a Volga Kazantól mintegy Szaratovig nyugot felől és az Ural középfolyása Orsktól Uralskig délfelől. Ennek a területnek a vizeiben él a ponty is, harcsa is, csuka is, tehát a magyar három fő hala.” (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása I. 615.) A Kama, Bjelaja nagyságáról Sommier, *Un estate in Sibiria* 42, 46. II. Edriszi szerint (i. h. VI. 339. 340. t.) a ghuzok és baskirok közt hegylánc van, melynek neve Morghar. Tetejére nem juthatni, mert örökös hó fedi. Ebből folyó fakad, melynek neve Morgha. Ha ez árad: „on y trouve de l'or en quantité: on

extrait aussi du fond de ce fleuve beaucoup de lapis lazuli*. Anonymus pedig c. 1. tudja az őshazáról, jól lehet ez Regino-ban nincs: „aurum et argentum et gemmas habebant sicut lapides, quia in fluminibus eiusdem terre inveniebantur.“ Az újabtkori baskirok lótenyésztéséről, Georgi, Russland I. 173. A régiebbekről Julian utazása „De facto Ungariae Magnae“ MHK. 471. l. A honfoglaló magyarokról Regino, Justinus színeit használva u. o. 320. l. A mai baskir felsőruha, khalat vászon vagy nemez. Georgi i. h. I. 177, 178. a mult századból és Ujfalvy K. Utazása, írta Ujfalvy-Bourdon Mária, magy. fordítás 622 l. napjainkból. A baskir nők esalánból vásznat fonnak. A fonás: pan, pun, úgynevezett ugor eredetű szó (Ujfalvy Pál Ethnographia 232. l.), de azért még sem merem állítani, hogy már valami vászonféle ruhát viseltek, legalább sokkal a mai haza előtt; inkább mint Regino és a bajor püspökök levelének szavai: „Lanae his usus et vestium ignotus“ „Donavimus illis... nostra linea vestimenta“ (MHK. 320, 326. ll.), szól ez ellen a körülmény, hogy a „gatyá“ szó szláv eredetű (Asbóth Oszkár, szláv szók a magyarban, Ért. a Ny. és Sz. T. köréből XVI/3. 18. l.). Hogy a magyar, kivált később, már az új hazában, csizmát és nem boeskort viselt, azt, mint Eötvös Károly, az ismert ügyvéd és képviselő, ki szokott genialitásával, de kár, hogy csak futólag, bár készültséggel ily kérdésekkel is foglalkozik, nekem szóval mondá, a talált s általa megmért kengyelek keskenységéből bizton lehet következtetni. A magyar ló kitarásáról Bölcs Leo Taktikája is emlékezik, CXVIII. §. 52. MHK. 35. l.

²⁰⁾ A magyar törzsek neveit Konstantin Porphyrogen tartotta fenn, De Adm. Imp. c. 40. (MHK. 124. l.): γένος τοῦ Νέκκη, Μερύρη, Κορορυσημάτου, Ταριάνου, Γενάχ, Καρή, Κασή formában, melyeket Szabó Károly (Vezérek kora 18. l. n. 2. Hét magyar nemzetség, kisebb történelmi munkái I. 152. l.) magyarosít ekkép, azt gondolom helyesen, csak a Kürt gyarmatnál hagyom el a Kürtöt, mire nézve l. 29. j. Vámbóry is elfogadja e kiejtést, csak a Kara és Kaza helyett akarja a Kari és Kazi hangzást megtartani (magyarok eredete 153. l.); én azonban, mint már Sajó Sándor Hontmegye leírásában (Osztrák-Magyar Monarchia,

Magyarország VI. 67.) gyanítja, Nagy Géza a Karira nézve ki is mondja (A fejmegyeyi és Szókestefjérvár városi tört. és régészeti Egylet Évkönyvében II. 215. l.) a két alakban Kért és Keszit vagyok hajlandó látni, mert e két név leggyakoribb magyar helyneveink közé tartozik, míg Kara és Kaza nevű helység alig egy-kettő van, pedig Konstantin törzsnevei nagy számmal szerepelnek a helynevek közt, így: Nagy János Notitiae-jében, csak a szűkebb értelemben vett Magyarországon, Erdélyen kívül 16 Nyéket, 14 Megyert — a Magyar nem is számítva — 15 Gyarmatot és 2 Gyarmatát, 6 Tarjánt, 12 Jenőt, 23 Kért, de csak 2 Karát, 13 Keszit, melyhez még Budakeszt és Dunakeszt adhatjuk, de csak 1 Kazát találunk. A mai baskirok nemzetségei közt megtaláljuk délen a Jurmaty (Gyarmat), nyugaton a Jenei (Jenő) nevet; de a Tamjánt már nem morem Tarjánának magyarázni. (Ryeskoff, Orenburgische Topographie I. 75, 79. ll., Klapproth, Asia polyglotta 221. l.). A sziberiai tatároknál sebk-törzs. Russische Revue 1882. 380. l. A nemes vagy ehhez hasonló kerületek neve a legújabb időkig szelvében: szék volt. Így hívják a zalamegyeyi járásokat még 1755-ben is, a nemesi összeírás alkalmából. A mai baskirok lakóhelyeiről Sommier i. h. 565. l. A burtaszok is faházakban laktak. Isztakhré, Ibn Haukal MHK. 239. l. A fa szó a finn puu-val rokon szó. A bolgároknál az asszonyok meg a X. században is székéren jártak. Leo Diaconus V. 3. 80. l.

²¹⁾ A mai baskiroknak nincs többé khánjuk, nemességük. Georgi i. h. 168. l. Vajda később meghonosodott szláv elnevezés és a hadnagynak felel meg. Krónikáink is a törzseket exercitusnak, hadaknak képzelik, nevezik. (Kézai és Képes Krónika Fl. II. 72, 123. ll.) A hadnagy névről Szabó Károly, Vezérek, 21. l. A kunoknál a szék és szállás kapitányság még a XV. században örökös volt (Gyárfás J., Jász-Kún történet III. 427. l. Hajnik Imre: A magyar bírósági szervezet és perjog 105.). A törzsi szervezet működését érdekesen illusztrálják, a bajkalon-túli burjatok régi nemzetségi is családi viszonyai, melyeket Kral M. ismertet a Zeitschrift für Social und Wirtschafts geschichte VI. 113. kk. ll. jelesen, a mit említünk a 120. l. Ryeskoff Péter tudósítása a kirgizekről (i. h. I. 123. l.), hogy

csak akkor engedelmeskednek khánjaiknak, ha akarnak és hasznuk van belőle, teljesen megfelel annak, a mit Konstantin Porphyrog. császár már a X. század magyarjairól ír, c. 40. De Adm. Imp. (MHK. 127. l.): „*οὐ δὲ ὀκτῶ γενεαὶ τῶν Τούρκων, αὐτοὶ πρὸς τοὺς οὐκείους ἄρχοντας ἀρχὴ ὑπεκροσσουσιν*“, „a turkoknak az a nyolez türzse pedig nem engedelmeskedik saját fejedelmeinek“ min Salamon Ferencz úgy csodálkozik. A magyar hadi történehez a vezérek korában, Századok 1876. 704, 705. II.

²²⁾ Az Ural mellett visszamaradt magyarokról Julian még a XIII. század derekán írhatta: Nullam dei habentes noticiam, sed nec idola venerantur. (De facto Ung. Magnae MHK. 47. l.)

²³⁾ Finn taitaa=tudni, mint Kandra Kubos megjegyzi, Magyar Mythologia 309. l. „Samannak kell tekintenünk a tátost“, mondja helyesen Kálmán Lajos, Gyermekijesztők, Ethnographia IV. 246. l. n. 3.

²⁴⁾ A baskirok vallásáról Ibn Fadhlân (MHK. 199. kk. II.). Ugyanott szól a baskirok Priapus cultusáról, mely meg lehetett a magyaroknál sokáig kivándorlásuk után is, bár egyenes adatunk arra nincs, de nyelvünkben számtalan kifejezés, most már csak káromkodás, azt látszik mutatni, hogy egykor nagyon sokat foglalkoztak vele. A volgamelléki bolgárok is tisztelték a kigyót. Turnerel T. E. Kazan II. 251. l. A voguloknál ma is szent állat a esuka és a kigyó. (Munkácsi B. A vogulok pogány ős vallása. Ethnographia IV. 39. l.). A fehér ló áldozatról n. o. 39., a túlvilági életről n. o. 43. l. Arról krónikáinkban is van nyom, Lól és Bulcsu ismert mondájában. (KK. c. 33. Fl. II. 136. l.). A finn mériek sírjaiban a VI—X, XI. századból is akad, bár kevés, lovas sír, ép úgy, mint hazai sírleteink közt. Hampel J. A honfoglalási kor hazai emlékei MHK. 798. l.

²⁵⁾ Ha a burjat leányokról olvasunk Kral i. h. 133, 139. II. némileg krónikáink mondája jut eszünkbe Dula alán fejedelem leányairól, kiket Hunor és Magor elraboltak, mikor: „In deserto loco sine maribus in thabernaculis permanentes uxores et filios filiorum Bereka eum festum tube colerent, et cores ducerent ad sonitum symphonie casu repererunt“ KK. c. 2. (Fl. II. 104. l.), valamint Sarolt kemény, független viselkedése, melyről Thietmar beszél MG. SS. III. 862. l.

²⁶⁾ Az özvegyet kényszeríteni, hogy ismét férjhez menjen, megvan vagy volt a burjatoknál Kral i. h. 140. l. A kirgizeknél, Koslov, Gewohnheitsrecht der Kirgizen, Russische Revue 1862. XI. 470. l. Szent István tilalma I. 26. (Fl. I. 121.) „vidua a nemine iterum cogatur in conjugium“. A baskirok, férfiak foglalkozásáról, mulatságáról Georgi i. h. 176, 182, 183. II. A magyarokról, Szent István korában: Szent Gellért Acta és Scripta nyomán, gr. Batthyány Ignác kiadása 153. l., Karácsonyi János, Szent Gellért 213. l. A magyar polygamia kérdésével írónk tudommal még nem igen foglalkoztak. Megvolt a kozároknál, szlávolknál (Ibn Roszteh, Ibn Fadhlân MHK. 175, 218. l.) a bolgároknál (Miklós pápa válaszinak 51. pontja, Hilferding Geschichte der Serben und Bulgaria I. 60. l.) az oroszoknál, mint Nagy Vladimir példája mutatja. Lehetetlen, hogy nálunk is itt-ott ilyesmi elő ne fordult volna, s Lebdiás esete, kinek a kozár klagan kozár nőt adott, szintén ilyesmit sejtet: de határozott tudósításunk nincs, sőt a Névtelen jegyzőben olvasuk c. 1. (Fl. II. 3. l.) „Non erant enim fornicatores, sed solummodo unus quique suam habebat uxorem“! A Névtelen jegyzőnél azonban többet nyom, hogy míg a esch, lengyel szenge kereszténységnek sok baja volt a többnejűséggel: törvényeinkben ily nemű intézkedésekre nem találunk. A magyar nő erős természetét Regino is kiemeli, átvévén Justinus szavait a scytha nőkről az amazonokról, némileg módosítva: „eandem ferocitatem feminis quam viris adsignant. (MHK. 323. l.). A mai baskiroknál az Izlam szentesítette a többnejűséget, s azért az most köztük divik, de mérsékelt. „Viele Baschkiren haben zwei, wenige aber mehrere Weiber“ írja a mult század végén Georgi (i. h. 182. l.).

²⁷⁾ Sajátságos, hogy a baskirok fegyverzete, bár némelyiknek már puskája, pisztolya volt, még a mult század végén is általában olyan volt, mint a magyaroké Böles Leo idejében. (Georgi i. h. 170. l. Leo Taktikája c. XVIII. §. 45. MHK. 34. l.). Ugyancsak Georgiban olvassuk, hogy a baskir jó lovas, jó nyilas és sokkal különb vitéz a szomszéd török kirgizeknél. „Daher nicht nur einem mässigen Haufen Baschkiren der Sieg über einen weit grössern kirgisischen immer gewiss ist, sondern es streifen sogar einzelne Baschkirenpulke oft lange und ohne geschlagen

zu werden, in der Kirgisenhorde herum“. Az idézőjel közt levő szavak Ibn Fadhlántól vannak (MHK. 199. l.), kinél azt is olvassuk, hogy levágták a holt ellenség fejét s magukkal vitték, minek nyomát haditörténetünkben — nem is említve az elvadító török háborúkat — még az Árpádok alatt, p. o. IV. Béla korában is (Pauler Gy. M. Nemzet Tört. II. 214. l.) találjuk. A baskirok vitézségét kiemeli, az ősz hazában visszamaradtakról szólva, Isztakhrí vagyis El-Belkhi, „hogy őket megközelíthetetlen erdeikben senki meg nem hódíthatja“ (MHK. 240. l.), s Edriszi, ki egyébiránt régiebb és újabb tudósításokat összekever — Jaubert fordítása szerint: „Ils sont braves autant qu'entreprenants“, és a baskirokról és szomszédjaikról szólva: „Ces peuples font continuellement des incursions les uns chez les autres et tirent des pays circonvoisins les objets, qui leur sont nécessaires“ (i. h. VI. 406, 407. ll.). A Magna Hungariában élő magyarokról pedig Julian írja: „In armis et equis habundant et strenuissimi sunt in bellis“. (MHK. 471. l.) Megjegyzem, hogy az ij, nyil, tegez finn szó (Hunfalvy P. Ethnographia 232. l.) Tanítás fj- és nyilkészítésre, Vog. Népkölt. Gyűjtemény I. 151. l. A kozárok-nak is egyéllí kardjuk volt. (Nesztor i. h. c. 12. 12. l.). A nyilakra nézve, még a XVI. században is, — 1552-ben — a tordai gyűlés elrendelte, hogy a parasztoknak, kik a puskával nem tudván még bánni, ijjal, nyillal szállottak táborba, 32 vagy több nyiluk legyen. (Szilágyi S. Erd. Orsz. Emlékek I. 406. l.)

²⁵⁾ A magyarok számára, a IX. század elején, vagyis a kivándorlás idején, csak két, magában véve sem egészen biztos és meglehetősen késő adatból vonhatunk némi következtetést. Értem Ibn Roszteh tudósítását a IX. század végéről, hogy a lebediai magyarok fejedelme „20,000 lovassal indul ki“ (MHK. 167. l.) és Isztakhrí-El-Belkhi adatát a X. század derekáról, hogy a régi hazájokban lakó baskirok száma körülbelül 2000 férfire tehető. (MHK. 240. l.). E számokból következtetve, a kétféle magyarok száma 80—100.000 illetve 8—10.000 lélekre rúgott volna. Azt is lehet következtetni ezekből az adatokból, hogy a nemzetnek mintegy tizedrésze maradt vissza az Ural aljában. De mennyi volt e szám a kivándorlás idején? Vegyük a lebediai

magyarok számát legesekélyebbre — 80 000 re; ebből a számból le kell ütni a kabarok fejében, kik már ekkor velük voltak, okvetetlenül $\frac{1}{3}$ részt, vagyis 10.000 lelket, marad tehát — a lebediai tartozkodás végévére, mint később látni fogjuk, 889-re, 70.000 magyar. A mi Magyarországunk lakossága az 1785-iki II. József-féle népszámlálástól 1850-ig, 65 év alatt, kerek 8,000.000-ból 11,500.000-re emelkedett, tehát körülbelül 44%-kal gyarapodott. De ez jobbra békés, civilisált fejlődés ideje volt; ilyennek nem tarthatjuk a magyarok lebediai tartozkodását. Még kevésbé vehetjük fel például azt a 10,000 kálmikot, a kiket 1771-ben az oroszok a kiszökéstől visszataroztattak, s a kik 100 év alatt 100 000-nél többre szaporodtak, hanem talán legközelebb járunk az igazsághoz, ha a mintegy 60 évi lebediai tartozkodásra 20% szaporodást teszünk fel, s abban az esetben a 889-ben 70.000 magyar a kivándorlaskor 56.000 lélek lett volna. Ugyanazt a kulcsot alkalmazva, de 60 évvel több időt véve s így 40% szaporodást tételezve fel: a Baskiriában visszamaradtak száma lehetett vagy 6000, és így az egész baskir magyar lakosság 830 táján kerek számmal 60—62.000 lélekre volna tehető. A századok, melyekről XIII—XIV. századbeli krónikáink beszélnek, csak a XIII-ik századbeli, rendkívül tulzott tatár seregek és irodalmi példák után induló exaggerációk, mint p. o. a Cont. Vindobonensis adata, hogy 1278-ban a flandriai és brabanti grófok 1.200.000 emberrel indultak Aachen, Köln ellen. (MG. SS. IX. 711. l.). A terület kiszámításában az ufai kormányzóságnak, a tulajdonképeni baskir földnek, mintegy 2000 geographiai mérföldnyi területéből indulok ki, melynek jelenleg kerek számnal 2,100.000 lakosa van — a területből elhagyván az urali és Uralon túl fekvő vidéket. A földművelő, pásztor és vadász arányára nézve I. Middendorf alapján Brückner, Geschichte von Russland I. 210. l.

²⁶⁾ Hogy a kivándorlás oka földjük szűk volta, a megélhetés nehézsége — egy szóval kifejezve: az éhség volt: a legtermészetesebb s azért legvalóbbszinű feltevés, melyet a IX. századbeli és későbbi írónknál, Reginonál, a Dadonak szóló levélben (MHK. 321, 333. l.), Anonymusnál c. I. „Scythica terra . . . multitudinem populorum inibi generatorum nec alere sufficiebat,

nec capere quapropter . . . angusta locorum non sfferentes, ea maxime devitare cogebant" (MHK. 396. l. és Fl. II. 4. l.) fennmaradt nyomok is támogatnak. Hogy az Isztakhrî, El-Bellchi említette baskirok önként maradtak vissza, a legtermészetesebb feltevés, ámbár az a lehetőség sines kizárva, bár én nem tartom valószínűnek, hogy egy töredék vándorlás közben, talán a besenyőkkel összetűködve, elszakadt a főhadtól és visszafordulni kényszerült, mi némileg hasonlítana ahhoz, mit Konstantinos Porphyrogen. c. 38. De Adm. Imp. (MHK. 121. l.) beszél az elszakadt magyarokról, kiket még az ő idejében is — „mostanig“ „μὲχρι τοῦ νῦν“, sabartoi asphaloinak neveztek, — csakhogy ez elszakadás semmi esetre se történhetett Lebediában. E visszamaradt töredék alkalmasint a Gyarmat- és Jenő-törzsekből való volt, mely nevek még most is megvannak, mint jegyzetben érintém, a baskiroknál, s ezt némileg támogatni látszik, hogy míg Konstantin császár a többi öt törzset vagy székot határozott nevekkal jelöli: Nyék, Megyer, Tarján, stb.: *Kürtgyarmatot* és *Jenőket* — így olvasom, többes számmak, a *γερμαχ*-ot — ír, mintha e kettő csak valami töredék volna. Hogy Álmost még az őshazában, a Névtelen jegyző szerint „Dentumoger“-ben, választották fővezérré, mit Szabó Károly még a Vezérek Korában hirdet, most már nem kell ezáfolni. Hogy azonban valami, bármi korlátolt hatáskörű vezért kellett választaniok, a dolog természete hozza magával s erre utal a hun történet — melyre nézve I. e dolgozat I. függelékét — „rector“-ja, Kádár, ki a hun törzsszerekek fölött a hunok kormányzója lett volna, s ki *után* választották volna „római módra“, „consuetudine romanorum“, királylyá Attilát, (Kézai, KK. c. 3. Fl. II. 57, 107. l.). Erre a tisztre utal némileg, s hatáskörét majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzi, bár zoltánkori intézménynek tartja, Anonymus c. 53.: „rectores prefecerunt, qui moderamine juris consuetudinis dissidentium lites contentionesque sopirent“, (Fl. II. 46. l.) Hogy ez: a gyula, alig kételkedhetünk, ha Ibn Rosztechben olvassuk (MHK. 168. l.): „Annak a férfiúnak, ki felettük — a lebediai magyarok felett! — „tényleg uralkodik, neve *Dsila*. Minden magyar a dsila szavára hallgat, s támogatást, védelmet s más ügyeket érdeklő parancsainak engedelmeskedik“. Konstantin

császár csak általánosságban szól a gülaszról (gylas), „ki bíró és nagyobb a karkhannál“ (c. 40. De Adm. Imp. MHK. 127, 128. ll.); mit azonban az úgynevezett Csiki Székelykrónika beszél a gyulákról, horkászokról, azt, bár ennek a kézzelfogható hamisítványnak nevesebb íróknál is van még keletje, nem is említem. E hamisítványról I. néhány helyes szót Marczali H.: A magyar történet kútfői 133. l. A karkhasz, karkhan vagy Kende már csak kozár utánzás, mint neve is mutatja. Eredete tehát nem nyúlhat vissza erre az aránylag legrégebbi korra. A név török — szerepel a későbbi tatároknál is, mint kalga, az első állami méltóság (v. ö. Karamsin. G. d. Russischen Reiches VII. 59. l.). Fjók Károly: „Az árják és ugorok érintkezéseiről“ kendét = kadának, kendert = kádárnak veszi, 50, 51. l.; a *gyula* ellenben oly név, melynek már kezdőbetűje „gy“ is ellenkezik a török nyelvvél, „speciális ugor (azaz finn) hang“, mint Vámbéry maga megjegyzi (Magyarok eredete 504. l.), de azért a magyar gyulát mégis a török jilau, jilao összegyűjtő, gyűléshelyből magyarázza (i. h. 154. l.).

³⁰⁾Hogy mikor indultak ki a magyarok Baskiriából? csak következtethetjük abból, 1. hogy 837 táján a kozárok felépíték *ellenük* (Ibn Rosztech MHK. 169. l.) Szarkelt, *nem* a bessenyők ellen, mint még számos író, jobb ügyre méltó kitarással, hajtogatja, mert a XI. századbéli Kedrenosban (II. 129, 130. l.) olvassa, ki a maga kora állapotját tartja szem előtt, vagy forrását (Theophanes Cont. 122, 123. l.) nem kellő szabatosággal reprodukálja (V. ö. Értekezésem: Lebedia, Etelköz, Millenarium, Századok 1880. 97, 98. l.) — továbbá, 2. hogy, Georgios Monachos szerint (MHK. 102. l.), 839-ben a Fekete-tenger mellékén némely görög menekvőket szorongattak, mi, ha nem is bizonyítja azt, mint némely író véli, hogy már *Etelközben* laktak, bizonyítja, hogy már nem lehettek az Ural aljában, hanem már *Lebedia* lakóinak kellett lenniök. De sokkal régebben sem jöhettek oda, mert Theophanes, ki 810—814 közt írta művét és Nicophoros Constantinopolitanus, kinek műve 828-ig terjed, s a ki 829-ben halt meg (Krumbacher K. G. der Byz. Litteratur, más. kiad. 342, 350. ll.) még nem tudnak róluk semmit, pedig a Fekete-tenger éjszaki partjával, a bolgárokkal foglalkoznak.

²¹⁾ Mikor Rubruk 1253. július havában a tatár khánhoz ment e tájon, alkalmasint a mai Boguesar és Pavlovszk városok közt, a Donon átkelt, olyannak találta, mint a Szajnát Párizsnál. (Recueil, IV. 250. l. Schmidt F. M. Über Rubruks Reise, Zeitschrift der G. für Erdkunde zu Berlin XX. 179. l.)

²²⁾ Hazai kútfőink közül: Anonymus szerint, c. 7. (Fl. II. 7. MHK. 401. l.) a magyarok az őshazából „dies plurimos per deserta loca” jövének, átkeltek az Etylen s aztán ismét pusztaságon át, melyben csak hússal és hallal éltek s ifjaik majdnem minden nap vadásztak (mint Timur serege 1390-ben, mikor Közép-Ázsiából a Jaik felé vonult. Karamsin i. h. VII. 115. l.), „unde a die illo usque ad praesens Hungarii sunt prae ceteris generibus meliores in venatu”, elérték Oroszországot, Szuzdalt, majd Kievet. Ez elbeszélésnek alapja lehet a történeti hagyomány, hogy az őshaza valahol az Etylen, a Volgán túl volt, a többi a természetes kombináció, hogy a közbeneső Oroszországon át kellett menniök, hogy Kievre jussanak. Mikor a XIII. század közepén, a tatárulás után, a Volga, Don vidékét kissé jobban, részletesebben megismerték: felemlíték még az útból a bessenyők földét, Fehér-Kumaniát, az Azovi-tenger keleti partvidékét, de hogy ezek fekvésével s az út irányával még nem voltak kellőleg tisztában, mutatja, hogy ezek után, kötségekívül a régi forrás nyomán, a magyarokat még felvezetik Szuzdalba, tehát lejönnék délre, azután ismét felmennek északra s nagy vargabetűvel érik el Kievet (KK. c. 3, 12. Fl. II. 106, 123. II., s e dolgozat I. függelékét.). Az út, melyet mi gondolunk, a legtermészetesebb s körülbelül megfelel annak, melyet Danilevszky N. J. vitat Grot ellen (Századok 1884. három cikk, jelesen a 456. l.), ki a Моравия и Маждария (Moravija i Madjarij) czimű, 1881-ben megjelent, eléggé ismert művében (279. kk. II.), melyet Tselingarian Jakab úr, gr. Zichy Jenő egyik utitársa, szives támogatásával néztem át, mely azonban a Bury J. B. által rá pazarolt dícséretet (Gibbon kiadásához írt előszóban I. l. v. n. 30.), hogy a magyarok legrégebb történetéről: „One of the best works dealing with the subject has been written by a Slav. (C. Grot)” nem érdemli meg, mert az általánosságban helyes felfogása mellett, p. o. Palacky itéletét, a magyarok vészes hatá-

sáról a szlávokra, elveti, — majdnem minden részletet oly hibásan ad elő, hogy, úgy szólván, semmi hasznát se vehetjük, s épen nem kár, hogy még eddig magyarra le nem fordították — a magyarokat Közép-Oroszország erdein keresztül vezetni Lebediába. A mit Danilevszki ott (i. h. 456. l.) még a bessenyőkkel útközben vívott harcokról mond, nem tartom elfogadhatónak, ámbár lehetséges, hogy útközben, ha előbb meg nem egyeztek, a szomszédságban barangoló bessenyőkkel voltak összekocczanásaik. Nagyon valószínű, hogy az út oly időben történt, a mikor a Volga jegét átkelésre használhattak, mint a kalymikok (kalmukok) is, kik 1770—71. telén indultak meg 200—300.000-en Asztrakan vidékéről s átkeltek a Volga, Jaik, Einba jegén, hogy Ázsia középre, a Balkástó vidékére, a khinai fenhatóság alá, visszatérjenek. (Reclus E. G. Univ. V. 767, 768. és B. Bergmann, Nomadische Streifereien unter den Kalmuken in den Jahren 1802 und 1803. Moris M. francia fordításában: „Voyages de Benjamin Bergmann chez les Kalmuks”. 300. kk. II.). Van vélemény, még a legújabb időkig, mintha a magyarok Lebedia előtt, még valahol a Kaukázustól északra eső síkságon tanyáztak volna, s e felfogás különösen a Madsar városra támaszkodik, melynek romjai még ma is láthatók Pjatigorszknál, a Kuma mellett. De eltekintve a furesaságtól, hogy a nomád magyarok emlékét város tartaná fenn, mint Marezali Heurik is megjegyzi (Szilágyi S. Magyarország Története I. 14. l.), e városról sem a X. század arab geographusai, se a XII. századbeli Edriszi, se Rubruk, ki pedig 1254. e tájon járt (Recueil IV. 380. l. V. ö. még e dolgozat III. függelékét), nem tudnak semmit, mert az akkor még nem létezett, s akár jelentsen a Madsar szó köépületet, szekeret, mint Klapproth és Howorth (i. h. II. 143. l.) állítják, de Vámbéry tagad (Magyarok eredete 204. l.): magából a névből ép oly kevéssé lehet magyarok hajdani lakára következtetni, mint nem lehetne józanul állítani, hogy a magyarok Indiában, a Ganges mellett, Arabiában, Aden közelében is laktak, mert Edriszi ott Madiar tartományt, Madiar, Madjar helységeket említ. (Recueil V. 175, 181. II.). Az ú. n. Lebedia természeti tulajdonságairól Danilevszki i. h. 527. l. Ibn Rosztoh és Gardózi MHK. 167. kk. II., Rubruk, ki 1253-ban délről északra

a Krimből a Donig, körülbelül addig a pontig utazott 30 nap alatt, a melyen a magyarok talán a Donon átkeltek. (Recueil IV. 246, 250. ll.), s Heyn, Encyclopaedie des Russischen Reiches, ki még 1796-ban írja, hogy a „Dneprische Steppe“ a Donig „hin und wieder mit Eichen und anderen Holzarten wohl bewaldet“ (146. l.), a Don melléke Azovig: „ziemlig waldich“ (148. l.), s a Donecz partján Belgorodtól torkolatáig „starke Holzungen“ vannak (149. l.). A Donecz mellett, Kharkovtól keletre, már van szőlő. (Reclus i. h. V. 809. l., Köppen Péter, Statistische Reise ins Land der donischen Kosaken 1850. 127, 183, a halászatról 242. l.). Volt vélemény, hogy Ibn Roszteh leírása nem vonatkozik Lebediára, hanem Etelközre (p. o. Rösler, Romänische Studien 157. l. Vámbéry: Magyarok eredete 136. l.), s ennél fogva aztán a két határfolyót is más-másképen magyarazzák. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy Ibn Roszteh a magyarok oly fejedelmét, minő Arpád lett Etelközben, nem, hanem csak a gyulát és kendét (karkhánt) ismeri; hogy, elbeszéléséből kivehetőleg, a magyarokat még a kozárok közvetlen szomszédjainak képzei, a besenyőket pedig a kozároktól valahová keletre helyezi: csak Lebediára gondolhatunk. A XI. századbeli Gurdézi, ki aligha merített tisztán Dsaiháni művéből, hanem, mint a keleti íróknál szokás, más adatokat is megválogatás nélkül beletoldott, csak zavarossá teszi a dolgot, ámbar abból, hogy a besenyőket a kozároktól északkeletre helyezi, szintén Lebediára vonhatunk következtetést: de teljesen eldönti a kérdést Dsaiháni harmadik epitomatora, El-Bekri, ki a magyarok földjének közelében, hogy ne mondjam szomszédságában a Kaukázust említi (MHK. 195. l.), itt tehát csak Lebediáról lehet szó. A két határfolyó se lehet más, mint a Dnieper és Don. A Gurdézi által említett Itil ennél fogva a Don, a Duba = Dnieper, a minék megfelel az is, hogy — Perzsiából a magyarok felé tekintve — balra eső folyó, melyen túl a nendezek, El-Bekrinél: antok (MHK. 196. l.) laknak, a Dnieper; a jobbra eső pedig, mely a szláv területtel határos és onnan a kozárok tartományába folyik, a Don.

²³⁾ A hun hagyományokat legnagyobbbrészt krónikáink hun történetében találjuk; l. erre nézve l. függelékünket. A kabarok, kiknek elemeire fényt vet Leo Diaconus (VI. 8. 103. l.) már a

13. jegyzetben idézett helye, csatlakozásának korán kellett történni, főkép azért, mert hosszabb időnek kellett lefolyni az egyesülés óta, hogy az az assimilatio, melyről Konstantinos Porphi. császár beszél (c. 39. De Adm. Imp. MIIK. 124. l.), megtörténhessék, s e felfogás mellett szól a kozárokkal később való jó viszony. A dolgok az a lefolyása, mint vázoltuk, azt hiszem, legugyszerűbben fejt meg a magyar nyelvben, történetben található török nyomokat, egyszerűbben legalább s a történeti forrásoknak megfelelőbben, mint sok más óles eszű, szellemes theoria, p. o. legújabbán a Réthy-Vámbéry-féle avar elmélet, melyeknek csak az a hibájuk, hogy ha ilyen fejlődés per absolute lehetséges is lett volna, arra, hogy csakugyan volt is ilyen, történeti adatokkal nem rendelkezünk. Grot. i. h. 273. a kabar szóban a magyar kóbort, Kunik pedig (Grot. i. h. 274. n. 2.) a zsidó bajtárs szót látja. Kohn Sámuel: „A zsidók története Magyarországon“ című munkájában (I. 12. kk. ll.) a kabarok csatlakozásából a magyarokhoz valami nagyobb zsidó hatást vél következtethetni a magyarokra, mert a kozárok államvallása a zsidó volt: de anélkül, hogy Némethi (Nemüti) Kálmán véleményét (Kozár tantétel 10. l.) magamévá tenném: „A kozár állam beháborújában a szemita vallásnak párthívei diadalmaskodtak, mely kétségbe esett elszántsággal védelmezhetők ősi igazukat a táltos hitűek! mily vakbuzgósággal és erőszakoskodással küzdhetett az idegen hitű kormánypart“, nem szabad felednünk, hogy a kabaroknak csak egy része volt kozár; az is akkor pártolt el népctől, mikor annak kebelében a zsidóság még alig kezdett terjedni. Mikor a zsidó hit a kozár állam — ha szabad e szót használnom — vallásává lön, a kabarok már régen a magyaroknak társai voltak, s hogy a magyarok a zsidó nevet a szlávoktól, nem p. o. a törököktől vették, kiknél, mint Thallóczy Lajos barátom figyelmeztet, a név esőfűt jelent, kik megint — Jagić véleménye szerint — az illyriai s talán pannoniai, latin, kelt lakók judaeusából alkották: szintén azt látszik mutatni, hogy, ha a magyarok már Lebediában láthattak, láttak is zsidót, jobban, tüzetesebben csak a honfoglalás után, a mai hazában ismerkedtek meg vele.

²⁴⁾ Theophanes Cont. c. 28. 128. l. Szarkel építését a 838-iki amoriai hadjárat előtt említi. Gelzer, Krumbacher, Byzantinische

Litteraturgeschichte-jében, 2. kiad., nem tudom, mi alapon, Szarkel építését határozottan 833-ra teszi. 968. I. Konstantinos Porph. i. h. c. 42., Ibn Roszteh (MHK. 131, 169. l.). Szarkel fekvését rendszeren arra a pontra helyezik, a hol a Don legközelebb ér a Volgához; de ha tekintetbe vesszük, hogy Petronas a vár építője, teherhajókkal valami tulságosan messze fel a Donon nem mehetett — minek is ment volna? hogy Konstantin császár i. h. kivételül a *tengerpartot* a Dunától Szarkelig számítja, az tehát valami nagyon benn a szárazföldön nem lehetett, hanem valahol közel a Don torkolatánál kellett lennie; hogy ennek megfelelően a császár további értesítése, i. h. c. 11., hogy a *kaukázusi* alánok megtámadhatják a kozárokat, mikor Szarkelbe mennek, s a Nesztor-féle Krónika tudósítása, hogy az orosz Szvjatoszlav Szarkel bevétele után a jaszokat és kaszogokat (kaukázusi népeket) hódította meg: Szarkelre kell értenünk Pümen orosz metropolita elbeszélését, mikor 1389-ben a Donon lefelé Görögországba utazott, hogy Azov fölött egy napi hajó-járóföldre Szarklija romjait találta. Karamsin i. h. V. 95. l. Fiók Károly i. h. 51. l. is Szárhelynek veszi Szarkelt.

²⁵⁾ Georgios Monachosnál, ki művét 866—67-ben fejezte be (Krumbacher K. i. h. 352. l.) 877. l. MHK. 91, 100. l.

²⁶⁾ A mai oroszországi szlávok viszonyairól a Nesztor-féle Krónika szól c. 9, 10. (i. h. 9, 10. l.). A mit Konstantinos Porphyrog. császár a horvátföldi becsapásokról mond, melyeket később a bessenyők folytattak, csak erre a korra vonatkozhatik, mert később, mikor a magyarok a Kárpátoktól délre telepedtek le és széles erdőöv választá el őket a későbbi Lengyelországtól, e szegény vidékkel és néppel — minden valószínűség szerint — már nem gondoltak. V. ö. Krek, Einleitung in die Slav. Litteraturgeschichte 323. l. n. 2. Az orosz Vladimir 993-ban ezek a horvátok ellen ment. Nesztor. c. 44. i. h. 101. l. Pič, Zur Ung. Rum. Streitfrage 34. kk. II. Konstantin Porphyrog. c. 13. idézett helye: προς τὰ ἄρρη, összevetve a c. 40.-ben említett magyar határral, a mai déli, nem az éjszaki horvátokra vonatkozik. MHK. 113, 126. II.

²⁷⁾ Annales Sithienses (Bertiniani MG. SS. I. 50. l. MHK. 288, 301. II.). Annales Weingartenses (MG. SS. I. 62. l.); Hinemar

(MG. SS. I. 458. l.) német Lajos vend háborúja után, mely augusztusban már bevégeződött, és Waldrade megkoronáztatása előtt, mely 862 végére esett, beszéli el, Dümmler, G. des Ostfrank. Reiches I.² 475. l. Az Annales Alemannici, Weingartenses 862-re semmi bejegyzést sem tartalmaznak; közel esik tehát a gondolat, hogy csak valami tévedésből került a magyar becsapásról szóló adat 863-hoz. Érdekosen, sőt meglepő okoskodással támadja meg Mátyás Flórián e tudósítás hitelességét, de nem bírja megdönteni, Ért. TT. XVII. 8. szám, 6—20 l. ép oly kevéssé, mint Grot (i. h. 247. l.), ki itt is — mint általában ily kérdésekben — gyenge.

²⁸⁾ Sz. Methodius szláv legendája, latinul kiadta Dümmler E. AföG. XIII. 162. l. és Jagić-Thallóczy 349. kk. II., 354. l., de abból csak annyi tűnik ki, hogy valami magyar vezér — karoly azaz kral, király — Methodius életében, tehát 885 április 9. előtt mikor már másodízben működött Morvaországban, a Duna vidéken megfordult — de ezt a tényt kétségbe vonni semmi okunk sincs.

²⁹⁾ Ibn Roszteh MHK. 169. l. Ha Karkh a régiek Karcinaja: fekvéséről tájékoztat Forbiger, Handbuch der alten Geographie III. 1123. l.

³⁰⁾ A kozárok ez oroszországi hódításáról a Nesztor-féle Krónika szól c. 12, 14, 15, 18. (i. h. 12, 14, 15, 18. II.).

³¹⁾ Szent Cyrill (Konstantin) szláv legendájának, a legenda Pannonicanak, töredéke Jagić-Thallóczy érdekes jegyzeteivel MHK. 352. l. A Dümmler E. és Miklosich Ferenc-féle már idézett kiadásban 235. l. Vita cum translatione S. Clementis az úgynevezett legenda Italica AA. SS. Marozius II. 19. kk. II. Gütznél, Geschichte der Slavenapostel Konstantinus (Cyrillus) und Methodius 247. kk. II. Az Epistola Anastasii (u. o. 243. kk. II.) csak érinti Konstantin kozár utazását. Érdekes e részlet, mert mutatja, hogy a magyarok már ekkor a kozárokkal szövetségben voltak s hogy a magyarokhoz Konstantin *alkalmasint* kozárral beszélt, s azok, a kabar szövetezős következtében, vagy anngy is, megértették.

³²⁾ A török kölesönszókról, melyekből következtetéseinket vonjuk, Hunfalvy Pál, Ethnographia 265. l.; mily óvatossággal

kell azonban az ilyféle következtetésekben eljárni, arra helyesen figyelmeztet Szily Kálmán Horváth Géza: „A honfoglalási magyarok természetrajzi ismeretei” című cikkére tett észrevételeiben Természettudományi Közöny XXVIII. 570. kk. II. Gurdézi MHK. 172. I.

⁴³⁾ Az „írás” szó török, Hunfalvy P. i. h. 265. IV. Béla idejében még voltak az országban, kik a mongolok „pogány betűvel” írt levelét olvasni tudták, de nem értették, úgy hogy valamely kúnknak kellett lefordítani (Pauler Gy. A Magy. Nemzet Története II². 145. I.). Nagy Géza, A székely írás eredete. Ethnographia VI. 209. kk. II. „Az Isten és Ördög helyébe a kereszténység nem volt kénytelen más neveket tenni. Velejében amaz a jónak, emez a rossznak kútféjét jelentette” mondja helyesen Volf György „A honfoglaló magyarok műveltsége” című értekezésében. Akad. Értesítő 1897. 311. I. Maga az értekezés azonban u. o. 298—315. I. annyira általános, oly kevésbé van megokolva, hogy inkább csak a sajnálkozás érzését kelti fel az emberben, hogy a genialis író művét, melyhez ez értekezés úgy szólván csak bevezetésül szolgált volna, el nem készíthette, mintsem támaszt nyujtana a bevándorló magyarok műveltségének megismerésére.

⁴⁴⁾ A magyar hadviselésről Böles Leo Taktikája c. XVIII. §. 43—60. I. (MHK. 33—39. II.), Urbikios vagy Maurikios Strategikonja, melyet Leo, úgy szólván, átvett, átdolgozott (Váry R. MHK. 5.; kiadta Arrian Taktikája mellett Schoffer J., gr. Kuun Gézánál Relationum II. 166. kk. II.); akár a császár Maurikios vagy más valakinek műve, akár változatlan vagy interpolált: alapjában a VI. század végéről való mű, mint az eltérések közte és Böles Leo műve közt mutatják. Maurikios XI. 3. turkokról és avarokról beszél. Az avaroknak akkor már olyan a milyen, de mégis rendesebb, félelmes államuk volt; a bolgároknak nem volt. Az avarok tehát megnevezi a bolgárt, a turk gyűjtőnév alá foglalja. Leo ellenben i. h. 43. §. az avarok, a ki már elpusztult, nem említi, hanem szól a rendes államot alkotó bolgárokról, de a VI. századbeli bolgárokhoz hasonló magyarokról csak mint turkokról; Maurikios említi i. h. a perzsákat; Leo, i. h. 53, 55. §., a perzsákról, kiknek birodal-

mát az arab hódítás romba döntötte, többé nem szól. Maurikios XI. 5. említi a szlávokat és antokat, de szó sincs még nála a Duna jobb partján lakó, vagy keresztény szlávokról; Leo ellenben, i. h. 99. §., nem említi többé a VI. század antjait, de ismer már dunajobbparti, keresztény szlávokat. Ez átkölesönzés, természetesen, nem rontja Leo hitelét, mert csak azt vette át és úgy, mint ezekből a példákából is látszik, a mi az ő korának is megfelelt, az ő korában is igaz volt. A magyar hadviselés egyébiránt hasonlított a kisázsiai török hadviseléshez az I. kereszties háború korában, melyet Delpech ír le: La Tactique au XIII. siècle I. 360, 361. II. Egy epizodot Maszúdi is (Prairie sd'or II. 61—63. I., MIK. 279. kk. II.) elbeszél a magyar-bessenyő csatázásról. A magyar „Haj! Haj!” csatakiáltásról, mely még a XVI. században is megvolt a „Jézus” kiáltás mellett, Nyelvtörténeti Szótár I. 1246. I. Liutpraud, Antapodosis II. 30. I. (MG. SS. III. 294. I.). Bárczay Oszkár, Nagy Géza értékes cikkei alapján a Hadügy fejlődésének története II. 299. kk. II. A kábarokról Konstantinos Porphyrog. c. 39. i. h. (MHK. 124. I.), kik előljártak, mint később a székelyekről olvassuk. Anonymus c. 50. KK. c. 70. (Fl. II. 43, 217. II.).

⁴⁵⁾ A kender-khaganról Ibn Fadhlan (MHK. 217. I.). A „kender”-ről Ibn Roszteh és Gurdézi u. o. 167. I. Konstantinos Porphyrog. mint már érintők (29. jegyzet), ismeri a gyulát és ismeri a kendet, kit ő, minthogy részben legalább kozár forrásokat is használt, a kender-khagannak v. khannak megfelelőbb alakban: Karchas-nak nevez és tudja róla, hogy kisebb a gyulánál. Szerinte az ő idejében Bulesu volt a karchas, kit ugyancsak e korból, mint *hadvezért* ismerünk. Anonymus is ezöloz e méltóságra, mint a gyulára. „Alios autem constituerunt ductores exercitus” s köztük megnevezi Bulesut, c. 53. (MIK. 455. I. Fl. II. 46. I.). A vadászati vezére bírói tisztet gyakorol a burjatoknál I. Kral M. i. h. 124. I. Hogy a kendet, ép úgy, mint a gyulát választották: Anonymus idézett szavaiból, s a mit krónikánk a hunok rectoráról mondanak, következtethetjük. Nem is igen tehető fel, hogy két ily *eminens practicus* tisztnek vagy méltóságnak örökösödéssel megköttették volna kezüket és csak egy családra szorítottak volna választásukban. Hogy Konstantin

császár, c. 40. De Adm. Imp., Bulesu karkhas Kál karkhas fiának mondja, mit annak igazolására szoktak felhozni, hogy legalább a kende méltóság örökös volt, legfeljebb az következik, hogy ha a karkhas fia alkalmas volt, őt választák; az nem volt kizárva, sőt, a dolog természeténél fogva, bizonyos előnnyel birhatott mások felett; sőt, mikor a császár különösen kiemeli, hogy Bulesu karkhas atyja is karkhas volt, még az örökösödés ellen lehetne — bár megvallom, ép oly gyöngye érve, mint az örökösödés mellett, kovácsolni, a mennyiben, ha a karkhas-méltóság örökös volt, semmi szükség se lett volna különösen kiemelni, hogy egy karkhas atyja szintén e méltóságot viselte. A Szent László III. 2. törvényében előforduló Sarchas (Sarkas): tulajdonnév és a némileg hasonló hangzason kívül, mely hasonlatosság különben is csak a corruptált görög elnevezéssel van meg, semmiféle kimutatható összefüggésben nincs a pogány kornak kendéjével.

⁴⁶⁾ Ibn Roszteh, Gurdézi (MHK. 167. kk. II. 172. I. a szlávokról Ibn Roszteh 178. I.). A szláv szókról Hunfalvy P. Ethnographia 273. I. „Πολυανθρόν ἐστι καὶ ἐλευθερον τοῦτο τὸ ἔθνος“ mondja Böles Leo e XVIII. §. 44. (MHK. 331. I.). Herodotnál a Donecz neve Ὑρρις (IV. 57.) Konstantinos Porphyrog. c. 38. MHK. Χιθρίας vagy Χερριλος-a (talán a Ὑρρις metathesiséből Ὑρριος és így tovább?) szintén csak a Donecz lehet, mert e vidéken csak az jelentékeny folyó, nem is folyik a Fekete- vagy Azovi-tengerbe, pedig a Chidmas és Chingylos sem folyt abba, mert Konstantinos Porphyrog. császár c. 42. i. h. (MHK. 132. I.) elmondja a Dunától a Don mellett fekvő Szarkelig levő nagyobb folyókat, de ezt a két nevet nem említi. Hogy a turk névből mily keveset lehet a magyarok ethniciai nivoltára következtetni, már a 8. jegyzetben érintém. Az Annales Sithienses Ungri-t, a bajor püspökök levele 899-ből Ungarus-t, Regino Ungarius-t, a fuldai évkönyvek Ungarius-t vagy Ungarus-t (Avaris qui dicuntur Ungari!), a Dadohoz írt levél Hungrus-t (MHK. 301, 317, 320, 327, 331. II.), Szent Cyrill és Methodius szláv legendái, a Nesztor-féle évkönyvek Ugri-t írnak (U. o. 353, 354, 366. kk. II.); Ibn Roszteh már a Modsgar-nevet használja a lebediai magyarokról, s ez is egyik ok arra, hogy azoknak a

magyaroknak elszakadását, kik még Koustantin Porphyrog. császár idejében a sabartoi régi magyar nevet viselték, mely csak a bascard, basgurt, a görögöknél nem szokatlan kiforgatása (I. erről az 51. jegyzetet és a III. függelék) a lebediai vere-ségnél jóval korábbi időre tegyük. A magyar — Μερριρη — for-mát, mint tudjuk, mint egyik törzs nevét Konstantinos Porphyrog. is ismeri c. 40. (MHK. 125. I.); ehhez legközelebb Anonymus Mogerje áll, s az a XIV. századnál nem régebb görögből fordított szláv szöveg, mely a magyarok X. századbeli megtérésé-hez némi — nem épen szabatos — adalékot nyújt, de itt fel említem, mert — Thallóczy Lajos fordítása szerint (Adalék az Ó-hit történetéhez Magyarországon, Századok 1896. 200. I.) — azt írja, e régi korra vonatkozólag: „a paeonok, kik magokat mogeroknak mondják“. Megemlítem végre még, hogy a X. szá-zad közepén író Maszúdi szerint az alánoktól nyugatra négy török törzs volt: a jadsni, szomszédja a bedsgard, az ezzel hatá-ros bedsnak „a legharceziasabb“, s a bedsnakok szomszédságá-ban a Nökerdelh. (Prairiesd'or II. 58. kk. II. MHK. 279. I.), kik együtt támadták meg a rómi birodalmat. A bedsgardot és bedsnákot könnyű megismerni: a baskir, vagyis magyar és a bessenyő; nem úgy az elsőt és utolsót. Munkája egy másik helyén (Prairies d'or c. 13. II. 263. I.) említi, hogy a tudósok szerint a „bolgá-rok, oroszok, bedsnák, bedsnákok és badsgurdok tengere az, a mi a Nitas“, vagyis az arab írók Pontusa: a Fekete-tenger. A három utóbbi — teszi hozzá — török faj, a bolgárt, orosz-t tehát nem számítja a törökök közé. Minthogy pedig itt a baskir és bessenyő megfelel az előbb említett hely baskir és besse-nyőjének, feltehetjük, hogy a szintén törököknek tartott Bedsna a harmadik Jadsnival azonos; megvolna tehát a Fekete-tenger mellett lakó három törzs; a negyedikről, a nökerdehről, nincs szó, az tehát nem lakott a Fekete-tenger mellett. Hogy a baskir vagy magyar és bessenyő egy időben laktak a Fekete-tenger mellett, még pedig úgy, hogy az író felsorolásából következtetve, a magyarok közelebb az alánokhoz, mint a bessenyők — tehát még Etelközre sem gondolhatunk —: történeti képtelen-ség és kétségkívül onnét ered, hogy Maszúdi, mint a keleti írók

általában, a különböző korokra vonatkozó adatokat a legkisebb scrupulus nélkül egymás mellé állítják, mintha ugyanarra a korra vonatkoznának. Ennélfogva állítása helyesen úgy értelmezhető csak, hogy volt idő, mikor a baskir-magyar lakott a Fekete-tenger mellett — Lebediában laktában és volt — már Maszûdi korában — mikor a bessenyő lakott, de ennek a szóban forgó népnevek értelmezésére — pedig most azzal foglalkozunk — nincs befolyása s legkevésbé sem gátolja azt, hogy a Bedsna (alias Yadsni) nevet, tekintve majdnem azonosságát, csak a bedsnák variánsának, melyet Maszûdi külön névnek vett, ne vegyük, s így a két név alatt az *egy* népet fel ne ismerjük; szintúgy lehetséges az is, hogy a Basgurd viszont egy és ugyanaz a bessenyőtől nyugotra a Fekete-tengertől távol lakó Nökerdehvel, melyben, tekintve az arab írók fordításait — p. o. Maszûdi idézett művében III. 70. l. Godmar helyett Ormazt, Gerona helyett Dserbedeh-et, Clotilde helyett Gortelchet ír — fel lehet ismerini a Mezerót, a Magyarat. A Lebedia nevet sokan, sokféleképp magyarázták. Látták benne a szláv Livadgyát, mezőséget, a labodát; következtetéseket vonnak a kharkovi és jekaterinoszlavi Lebedin, a donmelléki Lebedján város, helynevekből — Edriszi is említi *Lebedje* várost (V. 345.), a lepedikai síkságból. Tény az, hogy sem Konstantin császár előtt, sem utána, senki a Lebedia nevet nem használta, senki a Don és Dnieper közti déloroszországi síkságot így nem nevezte. Ez tehát nagyon *ephemer*, nem valami állandó elnevezés volt, s így teljes, belső valószínűsége van Konstantin magyarázatának, s az meg is felel a baskir, magyar s a török népek szokásának, vezéreikről nevezni el lakóhelyeiket. A Nogaj-síkság, ép azon a vidéken, a hol Lebedia volt, még mai napig emlékeztet Nogajkhanra, kitől vették a nogaj-tatórok nevüket.

⁴⁷⁾ Lebediás, Előd azonosságáról, Szabó Károly: Előd vajda. Kisebb történelmi munkái. I. 129. kk. II.

⁴⁸⁾ Konstantin c. 38. i. h. (MHK. 121. l.). Sz. Cyrill legendája i. h. c. 9–12. 236. kk. II.

⁴⁹⁾ Ibn Rosztoh, Ibn Fadhlán, Dimiski a XII–XIII. századbeli Ibn el Athir nyomán. MHK. 153, 213, 245. II.

⁵⁰⁾ Az orosz mondás Ibn Rosztehnél MHK. 180. l.

⁵¹⁾ A szláv-kozár viszonyokról a Nesztor-főle Krónika (c. 15, 18, 19. —. —. 14, 17–19. l.); részben, a kievi átkelés, Jagiő-Thallóczy jegyzeteivel, MHK. 370. kk. II. Kozár-bessenyő háborúkat Gurdézi is említi, MHK. 155. l. Konstantin Porphyrog. i. h. c. 39. (u. o. 120. kk. II.). E fejezetben van a császár híres helye, hogy a magyarok *három* évig laktak együtt a kozárokkal és együtt harezoltak velük minden háborúban, mely kétségtelen hiba, s alkalmasint 33 vagy 30 akar lenni, mert, mint láttuk, a magyaroknak már 859, 860-ban jó viszonyban kellett lenni a kozárokkal, a mi 889-ig — mikor a lebediai katastrofa történt, épen 30 év volna. Hogy a lebediai vereség 889-ben történt, Reginon kívül, ki határozottan a 889-ik évhez teszi, Konstantin császár elbeszéléséből is, i. h., következik, mert az általa említett 55 év előtt, mint a Lebedia, Etelköz, Millenarium ezikkben, i. h. 108. l., fejtegetem — 944-től számítandó vagy legalább számítható, s hogy e magyar vonatkozása ezikkei csakugyan ebből az időből valók, bizonyítja az is, hogy a 943-ban kötött ötévi fegyverszünet alatt Byzanzba jövő Bulesu utazását, barátságos fogadtatását, a mi a békecyclus elejére tehető, tudja, de hogy megkeresztelkedett, a mi valamivel később, de még ez öt éven belül, történhetett, még nem tudja. (C. 40. MHK. 128. l.) Igaz, hogy a császár egyhelyütt 55 év helyett 50-et mond (c. 37. i. h. MHK. 115. l.), de valóbszintű, hogy a leírásban egy helyt a *πεντε* kimaradt a *πεντήκοντα* után, mint sem, hogy ok nélkül hozzá toldották, vagy, ha az eredeti kéziratban az éveket, mint a c. 42-ben a távolságokat, görög számokkal jelölte csak az *vs* (55)-ből könnyen kieshetett az „s” és maradt csak „v” vagyis 50, könnyebben, mint arab számainknál. Érintém már feljebb a 29. jegyzetben, hogy a magyarok egy részének elszakadása, melyről Konstantin Porphyrog. császár c. 38. i. h. (MHK. 121. l.) beszél, nem történhetett a lebediai vereség alkalmával, mert Lebediában ebben az időben a magyart már magyarnak hívták, az itt elszakadt töredék nem viselhetett volna tehát Konstantin idejéig a *σαβάρ* vagyis baccart nevet; továbbá, hogy jutott volna e töredék, úgy szólván az ellenséges bessenyők torkába rohánva, vissza Baskiriába, a hol a X. században, — tehát épen Konstantin idejében — arab tudósítás

szerint, annak a népnek kisebbik része lakott, melynek nagyobbik része a bessonyókkal és a rómi birodalommal volt határos? (Isztakhrí, Ibn Haukal MHK. 240. l. v. ö. e. dolgozat III. függelékét.) A császár ez az adata tehát téves, de nem annyira téves elbeszélése arról, hol lakott ez a *σαβαρτ* = szabart töredék? mint gondolni lehetne, ha írónkkal általjában, szavait: „Πρὸς ἀνατολὴν εἰς τὸ τῆς Πέρσιδος μέρος“ „keletnek, a perzsa rész felé“ úgy értelmezzük, hogy Perzsia közelében telepedtek le, tehát valahol a Kaukázus körül. De nem szabad felednünk, hogy a X. századnak más fogalmai voltak a keletről, mint ma nekünk. A ravennai Névtelennek felfogása szerint, — mint a Pindor és Parthey kiadása mellett levő térképen látható — a Kaspi-tenger kelet felé terjedt; alul délre voltak a régi perzsa tartományok, északra pedig egyközűleg húzódtott nyugotról keletre a Kaukázus és annak folytatása, a Riphei-hegyek, az Ural, a melyre tehát ráillik a Konstantinos determinációja. Mind a Nesztor-féle Krónika, mind Anonymus és összes krónikáink (MHK. 402, 485, 500. ll., Fl. II. 8, 71, 123. ll.) beszélnek, hogy a magyarok a mai hazájukba menet, mentek át Kiev mellett; az eseményt tehát, minthogy a rövid etelközi tartózkodásról tudomásuk nincs, a Dnieperen túlról való jövet idejére teszik, a minthogy a Nesztor-féle Krónika szerint is *keletről* jöttek. A tény tehát maga, valamint az útirány nem lehet kétséges és mégis vannak írók, kik, többnyire azért, hogy hibás elméletüket a magyarok etelközi, hosszabb, régibb tartózkodásáról megmentsék, a kievi utat az Etelközből való kivonulás idejére teszik, ámbár akkor a kievi átvonulás, mely a lehető legtermészetesebb, ha a lebediai és etelközi tartózkodás közé tesszük, a forrásoknak meg nem felelő, teljesen érthetetlen vargabetűvé válik, vagy pedig valami időközi kalandozásnak kell — a források ellenére — tekinteni, mint p. o. Grot i. h. 260. l. és Marczali H. teszi, a Szilágyi S.-féle Millenniumi Történetben I. 25. l., s utóbbi helyen a 14. lapon a törkép is a magyarok vándorlásáról teljesen hibás. Kiev vidékéről Reclus i. h. V. 528. l.; fölötte moesaras a Dnieper-part; a vasút, is, a Lavra-domb alatt, délen megy át a Dnieperen. Etelközről I. Lebedia, Etelköz, Millenarium többször idézett cikkemet i. h. 10. kk. II. Reclus i. h. V. 528. l. Tomaschek i. h. Sitzungs-

berichte CXVII. 21. l., szerint a votjákok a Kama-melletti földjüket Kam-Kusynek, „Flussmitte“, helyesebben Kamaköze, vagyis közele, melléke, nevezik. Az ú. n. bajor geographus (Safařík, Slavische Alterthümer II. 673. l.) a magyarokat a Lucolano és Vuisiane közt említi; az utóbbiak a Visztula-melléki lengyelek (u. o. 676. l.); az előbbienek nevét, Safařík (u. o. II. 145. l.) szerint, Lukomla helység tartja fenn Mohylew táján, s így következtethető volna, hogy a felsorolás idején a magyarok Etelközben laktak, mert, jóllehet mindkét nép jó távolra esik az etelközi tanyáktól, megemlítésük mégis már a Dnieper jobb partjára utal. Králiček Antal fejtegetései a „Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens, II. 216. kk. II. 340. kk. II., skeptikusabbakká tesznek bennünket és Safařík felfogását jobbára megdöntik, arra nézve azonban, hogy a magyarok, „ungare“, már ekkor Etelközben voltak, ellenokot nem hoz fel, a miből egyúttal az is következik, hogy e jegyzék nem készültetett 873 előtt, a mint Králiček megállapíthatni vélte (u. o. 354. l.).

²²⁾ A kozár khagan örökösödéséről Isztakhrí, Ibn Haukal MHK. 238. l.

²³⁾ A kozár szákmányfelosztásról Ibn Roszteh MHK. 157. l.

²⁴⁾ A választási év csak combináció, de a dolog természete szerint, kevéssel a lebediai kivándorlás, tehát 889 után kellett történni. Anonymus szerint c. 3. (Fl. II. 5. l. MHK. 396. l.) Álmos — nem tudjuk, mi alapon mondja? — 819-ben született, a mi egyébiránt nem is valószínűtlen, ha tekintetbe vesszük, hogy unokája, Árpád fia, a választás után 4—5 évvel Bulgáriában már vezérkedett, akkor tehát bizonyosan már megvolt 25 esztendő. Konstantin Porphyrog. császár c. 38. De Adm. Imp. (MHK. 122. l.) Árpádot „περισπωδαστον ἐν τε φρονήσει καὶ βουλή καὶ ἀνδρίᾳ“ — nak nevezi. Érdekes még, hogy Árpádot: „κατὰ τὸ τῶν καζάρων ἔθος καὶ ζάκανον“ (a szláv zakonn, törvény, törvényes szokás, szabály) szerint választották, azaz oly forma örökös fejedelmek, mint a kozár khagánt. Hogy a magyar nagyvajda méltósága örökös volt, az események bizonyítják, s azok erősítik meg Anonymus vérszerződését, ezt az élő gyakorlatból vont okoskodást, mely lényegileg, s talán formailag is — a véresorogatás — olyanformán történt, a mint c. 6.-ban elbeszéli. (MHK.

399. l. Fl. II. 6. l.) A pajzson való felemelést, mint török szokást említi Thury J. Hadtörténelmi Közlemények I. 585. l. A görög szöveget, némi csekély módosítással, Marczali Henrik fordítása szerint a MHK. 129. l. adom.

⁵⁹⁾ Mikor a bessenyők Etelközben a magyarok helyébe léptek, s a magyarok mai hazájukba telepedtek, a távolság kettesük határa közt, Konstantin c. 37. szerint (MHK. 117. l.), négy-napi járóföld, vagyis, mint rendesen számítják, négyszer öt geographiai mérföld volt.

⁶⁰⁾ A Methodiussal való találkozásra nézve lásd a 38. jegyzetben idézett szláv legendát. Regino „Pannoniorum et Avarum solitudines“-t (MG. SS. I. 601. l.), Nagy Alfréd rövid geographiájában Karantania és Bolgárország közt pusztát, „westenne“-t említi. (MHK. 315, 322. ll.) A mi a kérdést illeti, mennyire terjedt hazánkban Swatopluk birodalma? figyelembe kell venni, hogy Konstantinos Porphyrog. a De Adm. Imp.-ban többhelyt — c. 38, 40, 41. nyomatékkal kiemeli, hogy a magyarok Nagy-Moraviában laktak, s országuk egyéb részeit, mint a tiszántúli folyók mellékét s a Duna-Szavaközt, csak mintegy mellesleg említi. Nagy-Moravia tehát nem szorítkozhatott a Garamtól a Morváig terjedő részre, a kis magyar *síkság* éjszaki részére, mint prágai Cosmasból is következtethetők (MG. SS. IX. 39. l.), mert feljebb a hegyvidék lakatlan volt, — hanem ki kellett terjedni tovább délre a Duna bal partján, mint már Huber A. szokott éleslátásával (Mittheilungen II. 372. l.) kiemelte; még pedig annyira, hogy Konstantinos császár, c. 40. i. h. (MHK. 126. l.), mondhatta: Szerémen túl van már Nagy-Moravia, — a pogány *ὑπάριτος* — mely elnevezéssel valószínűleg Swatopluk birodalmának déli részét, a hová a kereszténység még nem terjedt úgy el, mint Nyitra vidékén, a Garamtól nyugotra eső részen — értette. S ekkor érthetővé válik, különben nem egészen szabatos geographiai felfogása mellett, mikép mondhatja i. h. a. c. 13.-ban, hogy Turkia nyugoti szomszédja Frankia, *déli* szomszédja Nagy-Morvaország (MHK. 113. l.), mert szövege előtt a Duna-Tiszaköz lebeghetett, melyet a Dunán- és Tiszántúltól délre fekvőnek vehetett, s a morva birtok nagy kiterjedését dél felé bizonyítja még a c. 41. az az adata is, hogy az

elpusztult Moravia lakói részben a bolgárok- és horvátokhoz menekültek. A Képes Krónika és rokon krónikákban fenntartott hagyomány, a fehér ló mondája is, Swatoplukot „in mediam Ungarie, circa partes Danubii“ képzeli (Fl. II. 124. l.), ép úgy, mint a Névtelen jegyző Salanja is (c. 16. Fl. II. 415. l. MHK. 415. l.) Alpáron tartózkodik. Krónikáink Zvatoplukja „bulgaris messianisque (a morvákat érti) imperabat“. (KK. c. 10. Fl. II. 120. l.): a Névtelen jegyző Salanja ellenben tiszta bolgár, kinek öregatyja foglalta el a Duna-Tiszaközt (c. 11. Fl. II. 12. l. MHK. 407. l.), mi világos emléke a bolgár uralomnak hazánk földén. Az avar birodalom bukásával az avarok egy része, kik, a bolgároktól számítva, a Dunán túl, mai hazánkban laktak, Krum. bolgár khagánnak hódolt és annak serögében harcolt. Suidas. az avar és bolgár szó alatt, Bernardy kiadásában I. 14. l.; Leo Gramm. 347. l.; Symeon magister 617. l. Krum halála után a bodriecok, a kikre Bodrog emlékeztet, (Šafárik is erre gondol II. 455. V. ö. Kraliček A., i. h. 218, 225. ll.) a frankokhoz pártoltak, s azért a frankok és bolgárok közt háború támadt, (Einhardi Annales MG. SS. I. 216, 217. ll.). A frank-bolgár háborúkról Dümmler, Südöstliche Marken AföG. X. 27. kk. II. Később, 882-ben, ismét háború volt, s a bolgárok berohantak Swatopluk birodalmába (Ann. Fuldenses, MG. SS. I. 400. l.), a mi oka vagy következménye lehetett annak, hogy a Morvabirodalom délre is a Dunáig terjedt. Mindenesetre azonban a bolgárok kezén maradt a Szerémség, s a magyarok se foglalták el Nagy-Moraviával (Konstantinos Porphyrog. c. 40. i. h., Kedrenos II. 476. l. V. ö. Pauler Gy. i. h. I². 378. l. n. 18, 396. l. n. 89.), s ők bírták a Tiszántúlt, mert megakadályozhatták, hogy a morvák sót kapjanak. E só pedig nem lehetett a máramarosi, mint Šafárik és némileg Pič is (Die Abstammung der Rumänen 74. l.) binni látszik, hanem az erdélyi, jelesen a tordai, mely a Maroson jött le, mert a XIII. század elejéig a magyarországi só is mind innen, vagy Kolos és Székaknáról a Meszesen keresztül jött (Pauler Gy. i. h. I². 437. és 508. l. n. 548.), de ez utóbbi útra a IX. században még nem igen gondolhatunk. Mindenesetre uralkodni kellett a bolgároknak a Maroson, mint uralkodott Szent István idejében Ajtony (Vita S. Gerardi c. 10. Endlicher

Monumenta 214. l.), s jellemző, hogy Anonymus felfogása szerint is a Tiszán túl, a Marostól délre és északra, oly fejedelmek uralkodtak, kiknek egyikét, Mén Marótot, kozárnak, tehát a bolgárok rokonának tartja (c. 11.), s róla (c. 51.) azzal a kifejezéssel él: „*bulgarico corde mandando*”; a másikat, Gladot, pedig határozottan Bodonból, bolgár földről, származtatja, s az ő unokája, Ajtony, is összeköttetésben maradt a bolgárokkal. Az ismert nagy-szent-miklósi lelet is (l. Strzygowski, Zur Datierung des Goldfundes v. N.-Szent-Miklós, Byz. Zeitschrift, VI. 585, 586. ll. — és kevésbbé határozottan Hampel J., A régibb középkor emlékei Magyarhonban, II. 254. l.) bolgár uralomra emlékeztet. A szlávokról: Ibrahim Ibn Jakub tudósítása a szláv várakról, Widukind német fordítása után a Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit, 18 füzet, 139. l. Böles Leo i. h. c. XVIII. §. 106—108. l. (MHK. 56, 57. ll.) Salamon Ferencz, Századok 1876. 714. l. Dümmler, G. des Ostfrank. R. II° 339. kk. ll.

⁵⁷⁾ Vitatkoztak és vitatkoznak azon, mely szláv fajhoz tartoztak a morvák? Dümmler E. szlovéneknek tartja őket. (Die Pannonische Legende vom hg. Methodius AfÖG. XIII. 174. kk. ll., ezzel v. ö. Kraliček A. Der s. g. Baierische Geograph und Mähren i. h. 358, 359. l.) Bármilyen lett is légyen fajuk: a morva, mint neve is mutatja, csakis a Morva-mellék lakossága volt, s abból, hogy a szlávok melyik fajához tartozott? még következtetést nem lehet vonni az általa később meghódított vidékek, a nyitra-, vágmelléki szlávok hová tartozására. S ennél fogva, akár nyugoti szláv, akár szlovén volt a morva: Privinát szlovének kell tartanunk, a mint szlovének voltak nemcsak Pannoniának, hanem a Balkán-félsziget legnagyobb részének szláv lakói, le Thessalonikáig, s ily értelemben lehet az egyházi ó-szláv nyelvet szlovéneknek mondanunk. Grotnak (i. h. 100. kk. ll.), mint általjában, itt sem igen vehetjük hasznát.

⁵⁸⁾ A Markokról s az ottani viszonyokról főforrás a *Conversio Bagoariorum* a MG. SS. XI. s MHK. 301. kk. ll. Marzali H. kiadásában. Dümmler E. Die südöstlichen Marken i. h. XIII. 11. l. Huber A. G. v. Österreich I. 90. kk. ll. Kämel, Anfänge deutschen Lebens 213. kk. ll., 227. kk. ll., 269. kk. ll., 285. l., a hol a salzburgi és passauai egyházmegyék határaitól van szó,

helyesen kiemeli, hogy a felső-pannoniai Marknak *nem a Rába volt* egész hosszában a határa, a mikor a Rábezától, illetve Répezétől délre, a mai Vas megye nyugoti felét tevő, akkor még jobbára vadon rész éles ék lett volna a karantáni és alsó-pannoniai területbe, hanem a Répeze és Rába, a Sprazában nem lévén nehéz illt a Répezére ismerui. (CD. I. 162. l.) Hogy a száva-drávaközti szláv herczegség a Száván is túlterjedt, mutatja az Annales Fuldenses 892-iki adata, mely szerint Arnolf követői a bolgárokhoz, hogy Swatopluk csapataitól ne kelljen tartaniok, „de regno Brazlavonis per fluvium Odagra (Odra, Ortway, Vízrajz II. 70. l.) usque ad Gulpam, dein per fluenta save fluminis” mentek Bulgáriába, Brazlaw volt pedig a száva-drávaközi fejedelem. A hildesheimi Annalesek adata 893-hoz: „Factum est bellum magnum inter Bawarios et Ungarios (MG. SS. III. 50. l.), melyet az írók önkényes változtatással, Bawarios helyett Bulgariost olvasva, a magyar-bolgár háborúra szeretnek magyarázni, erre a 894-iki hadjáratra vonatkozik, mert az évkönyvek e része többször jár egy évvel hol előbb, hol hátrább; így német Lajos halálát 875-re, Karlmann halálát 879-re teszi, 876. és 880 helyett. Annales Fuldenses ad 894. MG. SS. I. 412. l. MHK. 316. l. A bajor püspökök 900. évi levelében említett pusztítás (CD. I. 229. kk. ll., s Marzali H. által kiadva MHK. 323. kk. ll.), melynek leírása teljesen megfelel a fuldai évkönyveknek, csakis ez a 894-iki hadjárat lehet, mikor a magyarok, a fuldai évkönyvek szerint „ultra Danubium peragrantes”, Pannoniában „multa miserabilia perpetraverunt”. Huber A. véleménye (G. v. Östr. I. 120. l.), hogy a bajor püspökök által említett pusztítás akkor történt, mikor a magyarok 900-ban Olaszországból visszatértek, meg nem állhat, mert arról a bajor püspököknek, kik levelüket talán az év júliusában írták, még tudomásuk nem igen lehetett, annál kevésbbé láthatták azt már a pápának Rómába utazó küldöttei.

⁵⁹⁾ Konstantinus Porphyrog. c. 37. i. h. MHK. 117. l.

⁶⁰⁾ A bolgár viszonyokról Jireček, G. der Bulgaren II, 150, 153, 165, 431. l. A bolgár fejedelem leírását János exarcha, Simeon kortársa, adja u. o. 165. l. Néhány tanulságos adat Lapôtre-nél i. h. I. 74. kk. ll. Elbeszélés a magyar-bolgár há-

borúból, valami „Prolog“ című egyházi szláv könyvből, közlik Jagić V. Thallóczy MHK. 355. kk. II., jelesen az idézet a 359. l.

⁶¹⁾ Barkalás esetét, mely a magyarok naiv felfogását jellemzi, Konstantinus császár tartotta fenn, i. h. e. 51. MHK. 135. l. Ugyancsak ő i. h. e. 40. (MHK. 125. l.) accusativusban τὸν Λιούτινα-t említ, minek a nominativusban Liutinés vagy Liutis felelne meg, a miből könnyen kifejthető a „levente“ szó, mely Vámbéry szerint (Magyarok eredete 153. l.) perzsában: önkényes harcos, kalandor; ez a nálunk most is használatos szó lehet, hogy csak melléknéve volt Árpád valamelyik fiának, legalább Konstantinos császár, ki Árpád fiait, unokáit ugyanabban a fejezetben *név szerint* felsorolja — Liutist, Leventét nem említ! Ha pedig a „levente“ csak melléknév, jelző, mint valószínű, a legidősebb fiú, Tarkas vagy Farkas?, jelzőjének kell tartanunk, kinek *unokája* 943—948 közt, mikor a császár ép művét írta, Byzanczban megfordult, s olyformán említették, mint a ki már nem gyermek; öregatyjáról lehet tehát, Árpád fiai közül, leginkább feltennünk, hogy 895-ben, már oly korban, talán 25—28 éves, volt, hogy sereget vezethetett. V. ö. Szabó Károly, A magyar-bolgár háború, Kisebb történelmi munkái. I. 109. l. n. 1. Georgios Monachos bonni kiadásában Κορυζάνης (845. l.), Georgios Hamartalos Muralt-féle kiadásában (772. l.), valamint Leo Grammaticosban Κορζανης van. A helyes: Curzan, mely nevet Anonymus is ismeri, c. 6. Fl. II. 7. l. MHK. 400. l. és n. 2. A görög krónikák elbeszélése e háborúról, valamint az üldözött bolgár menekvése a szláv Prolog egyházi könyvből, melyet a 60. jegyzetben idéztünk. MHK. 104. kk. II. 359. kk. II. A bolgár-görög háború időjére nézve régibb íróinkat, még Szabó Károlyt is, Simeon magister (701. l.) azzal, hogy Leo császár harmadik esztendejéhez beszéli el, arra bírta, hogy 888-ra tegyék, feledvén, hogy Simeon a bulgarophygoni csatát is, mely pedig 917-ben történt, ehhez az évhez beszéli el. Most azonban már tudjuk, Hirsch F. tüzetesen kimutatta (Byzantinische Studien 342. kk. II.), hogy az ő határozott chronologiai adatai teljesen önkényesek és gyakrabban tévesek. Ezekre tehát nem lehet támaszkodnunk s megdönti már csak az a körülmény is, nem is említve, hogy a byzancezi írók: Theopha-

nes folytatója, Georgios Monachos, maga Simeon magister által is a háború előtt érintett napfogyatkozás 891. aug. 8-ikán volt (Lakits Ferencz, a Természettudományi Közlöny XXII. 561—571. II.), hogy a háborút, a mi kétségtelen, Simeon ezár kezdte; az pedig 893 előtt nem uralkodott, mert 892 szeptember havában Arnolf német király a bolgár fejedelemből, Vladimirhez, Simeon elődjéhez, küld követeket (Annal. Paldenses MG. SS. I. 408. MHK. 316. l.), a kik attól 893. május havában érkeznek vissza. (V. Ö. Dümmler M. G. der Ostfränk R. IIIe 354. l.) István patriarkha halála is, melyet Theophanes folytatója (357. l.) és Georgios Monachos (852. l.) közvetlenül a háború előtt beszélnek el, 893 május 17-ikén történt (De Boor, a Vita Euthymii után 98. l.), s utódja Antonius Kaulcas se 896 febr. 12, hanem 901 febr. 12-ikén halt meg. (De Boor u. o. 101. l.) Mind e körülményekre Marezali H. is utal MHK. 92. kk. II. A magyar beavatkozás pontos évét az egykorú fuldai évkönyvekben olvassuk, a mennyiben a magyarok csatavesztését határozottan 895-re teszik (MG. SS. I. 412. l. MHK. 317. l.), a miből az is következik, hogy a háború megelőző eseményei, melyeket egy évre szorítani bajos, legalább részben, már a megelőző évben történtek. Igaz, hogy a fuldai évkönyvek 896-hoz is beszélnek magyar, görög, bolgár harcokról, de az csak bővőbb kifejtése annak, mit a 895-iki eseményről korábban mondtak. Salamon Ferencz (A honfoglalás éve 11. kk. II.) betű szerint vette a fuldai évkönyvek elbeszélését, s a magyarok bulgáriai vereségét 896-ra tette, de ezzel szemben lásd véleményemet az Akadémia „Jelentésében a honfoglalás időpontjának meghatározása tárgyában“ 25. kk. II., Lebedia, Etelköz, Millenarium, Századok 1880. 110—117. l., Millenium (Budapesti Szemle XXXV. 417. kk. II.) és Nyílt levél (u. o. XXXVI. 314. kk. II.) című cikkeimet. Némileg, bár csak távolról, szolgál e chronologiai kérdés megvilágítására az arab Tabari (meghalt 92—53. évben), ki a Hedsra 283-ik évéhez (396 Kr. u.) némely arab foglyok sorsáról beszél, kik a szlávok és rómaiak közt folyó harcban a római seregben résztvettek, mely háborút a későbbi szír Barhebreus, helyesen, a bolgár-görög háborúnak tartja. Ez adatban a magyarokról nincs szó:

tartalma se mondható valami szabatosnak, s Abicht, ki e helyről az Archiv für Slav. Philologie XVII. 477. kk. II. „Der Angriff der Bulgaren auf Constantinopel im Jahre 896 n. Chr.“ czímen értekezik, maga se látja tisztán a dolgot, de annyi ki-vehető s biztosan megállapítható Tabariból, hogy annak a hábo-rúnak, melynek *utójátékáról* Tarsusból Bagdadba 896-ben érke-zett jelentés, 896 *előtt*, bár nem sokkal előbb, kellett történni. A háború lefolyását Georgius Monachos (853—855. I., a Muralt-féle kiadásban 771—773. I.), Theophanes folytatása (357—359. I.), Leo Grammatikos, illetve Theodosios Melittonos (Monumenta Saecularia III. 185—187. I., kettejük viszonyáról I. Hirsch i. h. 108. I.) beszélik el, majdnem szóról-szóra megegyezve. Röviden említi Simeon magister 701. I.; néhány szóval maga Leo császár is megemlékezik a magyarok közreműködéséről Taktikájában C. XVIII. § 41., s ugyanerről szólnak a fuldai évkönyvek 895., 896. évekhez, mint már érintők. (MG. SS. I. 412. MHK. 31., 317. II.) Mindezek egymást kiegészítik, s Leo császár mondása, hogy a magyarok *háromszor* győzték le a bolgárokat, a fuldai évkönyvek adatával, hogy Simeont kétszer győzték le, könnyen összeegyeztethető, ha úgy értelmezzük, hogy a magyarok a bolgárokkal akkor is megütköztek, mi különben könnyen fel-tehető, mikor Simeon még nem állott élükön. A fuldai évköny-vek kitétele, hogy a magyarok „terminos Bulgarorum invaden-tes ab ipsi praeventi sunt“, szinte megerősíti, hogy a magya-rok, bizva a bolgár-byzanci békealkudozásban, meglepettek; mindenestre a praeventi alkalmas szó az akkori kétséges, bizonytalan helyzet jellemzésére. Sokban eltér azonban ez ada-toktól Konstantin Porphyrogen. császár elbeszélése i. h. c. 40. (MHK. 125. I.) Szava, mint császári tanúságtétel, nagy súlylyal bírt s így nagy zavart okozott, mely zavar mind megszűnik, ha megengedjük, hogy a császár 40—50 esztendővel az ese-mények után írván, s azokat különben is, csak amúgy melle-sleg érintvén, nem egészen szabatosan írt, sőt — mint munká-jában nem egyszer (p. o. c. 10. a dalmátiai Meleda, az olasz Malta, c. 29, 30, 32 szerb = servus. Némely tévedéséről Rački, Rad LIX. 201. kk. II. Garnett, Byzant. Zeitschrift IX. 279. I.) — tévedett, a mit a többi írókkal való összevetés, kiket a dolog

természete támogat, bizonyít. Nem is említve, hogy Konstan-tinos császár szerint a magyarok Simeont Mundraga várába zárták, míg Georgios Monachos, Leo Grammatikos, illetve Theo-dosios Melitenos szerint Mudagra, Mundagra, Muldagra — Theodo-siosnál Mundragában — a háború befejeztével találkozott Simeon Leo császár követével: Konstantinos császár szerint Simeon békét kötött Leo császárral, s azután támadta meg a magya-rokat Etelközben. Ezzel azonban némileg ellentétbe jut azzal, mit maga mond a c. 38-ban, a hol a bessenyűket egyedül em-líti mint a kik a magyarokat Etelközben megtámadták; ellen-kezik a fuldai évkönyvekkel, a többi íróval, kik mitsem tudnak arról, hogy Simeon országa határain *kívül*, a bolgár-görög há-bo-rú befejezte *után* győzte volna le a magyarokat; sőt Simeon viselkedése a békekötés alkalmakor, a foglyok kérdésében, sem volt olyan, mint az emberé, kit a magyarok Disztrába, vagy mondjuk: Mundragába szorítottak, s a ki még le nem számolt velük. Konstantin további elbeszélése, hogy a bessenyű becsa-pás akkor történt, mikor a magyarok valamely hadjáraton — nem Bulgáriában — távol voltak, szintén nem lehet való, mert: hogy kezdtek volna új hadjáratot, mikor Bulgáriában ép oly nagy vereséget szenvedtek? Hová ment volna e hadjárat, mint-hogy annak a bolgár-görög háború után, tehát legkorábban 895-ben, kellett volna történni? Valamely kisebb szláv törzs ellen, mint p. o. Szabó Károly véli (Vezérek kora 49 I.)? De ily kis nép ellen kellett-e volna nagy hadseregnek menni? s ha ment, nem lett volna-e az oly közel, hogy a bessenyűk és bol-gárok támadásáról kellő időben ne értesült és vissza ne fordult volna? Mind oly kérdések, melyekre, a császár elbeszélését betűről-betűre igaznak vévén, nehéz felelni, míg ellenben, ha a dolgok menetét úgy fogjuk fel, mint a szövegben előadtuk, az események folyama természetessé, érthetővé válik, anélkül, hogy a források legnagyobb részével ellenkezésbe kellene jön-nünk. Minthogy a magyarok Etelközben nem is egészen hat esztendeig laktak (889—895), μετά δε τινός χρόνου — mondja Konstantinos császár vándoroltak tovább (c. 38. i. h. MHK. 122. I.), könnyen érthető, hogy ott tartózkodásuk a nemzet emlékcében meg nem maradt, krónikáinkban annak semmi nyo-

mát nem találjuk, ha csak azt a Suidasból vett reminiscenciát, a vidékről, a honnan sasok üldözték, kergették el őket, hogy minél előbb a mai Magyarországra jussanak (KK. c. XI. Fl. II. 123. MHK. 500. l.), ilyenek nem tekintjük. A magyarok veszteségét az etelközi vereség alkalmából nem tehetjük valami nagyra, a szövegben kifejtett okoknál fogva, ámbar Konstantinos császár i. h. c. 40. a legerősebb kifejezéssel: „τάς αβρών φαμίλιας παντελώς ἐξέφανισαν“, „családjaikat teljesen elpusztították“ (MHK. 125. l.) él s e felfogást igazolja a következmény: hogy a magyar magyar maradt. Mert ha a bevándorló magyarság csak egy „család nélküli, csupa fegyverforgatókból álló huszáresapat“ lett volna, mint Salamon Ferencz képzeli (Századok. 1876. 730. l.), *szláv* nőekkel, *szláv* anyákkal, — más nemzet nagyobb számmal miféle lehetett volna? — már a következő első, második nemzedék elszlávosodott volna.

⁹⁷⁾ A honfoglalás megkezdése idejére nézve I. a 61. jegyzetben idézett dolgozatokat, melyekben én Szabó Károlylyal, Botka Tivadarral és főleg Salamon Ferenczszel szemben a 895. év mellett kardoskodtam. A törvényhozás az én felfogásom mellett döntött, s az 1892: II. törvényezikk a millenium megünneplésére szolgáló országos kiállítást 1895-re határozta, s azt csak később tették át opportunitási okokból 1896-ra. A honfoglalás menetére nézve főfontosságú kérdés, mennyi hitelt tulajdoníthatunk a Névtelen jegyzőnek? Erre nézve I. e munka I. függelékét s rövidebben a bevezetést Anonymus kéziratáról, tartalmáról, Fejérpataky Lászlótól és tőlem (MHK. 381—391. II.). Elbeszélését, hogy a magyarok éjszak felől jöttek az országba, krónikáink is támogatják, s az Erdély felől való bejövétel, a mint (Századok 1880. i. h. 17. kk. II.) kimutattam, csak időjártával jutott bele a legkésőbbi redactiókba, a septem castra, Siebenbürgen szójáték fonalán. Ez az út mellett szól, hogy a felsőtiszai vidék, Zemplén, Borsova, Szaboles, Borsod, Ujvár, — ma Heves és Abauj — Szolnokmár a magyar királyság első századában szerepelnek, lakottak (W. I. 26. kk. II. a zásztya alapító-levél; CD. IV/, Kn. I. 55. KK. Fl. II. 154, 171. 194. II.), míg az ú. n. bánási megyék, melyeket a magyaroknak legelőször kellett

volna érní, ha Oláhország felől vándorolnak be, mint újabban hazai írók is, a németek nyomán, szeretik hirdetni, csak aránylag nagyon későn, a XIII. században bontakoznak ki jobban a homályból. Különben a mai Oláhország hosszában, keletről nyugotra, alig volt ebben az időben, legalább seregnek, vándorló népnek való út, mint azt az avárokról mondtak is (11. jegyzet) bizonyítják. A Hubától származó Szemere-család komárommegyei birtokain a XV. században Hoba helyet találok. (Csánki III. 502, 521. II.) A Tuhutum név Tétény ejtéséről Karácsonyi J. Turul, XII. 96. l.

⁹⁸⁾ Erdélyt majdnem ugyanazokkal a szavakkal jellemzik Anonymus c. 25. és KK. c. 37. (Fl. II. 23, 140. II.; Anonymus még MHK. 423. l.)

⁹⁹⁾ Swatoplukról Regino és Ann. Fuldenses a 891. évhez, MHK. 316, 322. II. Konstantinos Porphyrog. császár i. h. c. 41. (u. o. 129. l.). A német források csak két fiát ismerik. Konstantinos császárt, ki félszázaddal később Swatopluk intését fiahoz fenntartotta, alkalmasint a három nyilvessző birta arra, hogy három fiúról beszéljen.

¹⁰⁰⁾ A magyar hagyomány szerint tehát lovon vették meg Swatopluktól vagy Zalántól az országot (Anonymus c. 14, 38. KK. c. 13. Fl. II. 15, 32, 123, 124. II. MHK. 412, 434, 501, 502. II.), s Kézainál: „Swatoplukot a magyarok az Ungvár mellől különféle ajándékokkal édesgették és kikémllették“. (Fl. II. 71. l., MHK. 484. l.) Megfelel ez annak, mit Büles Leo róluk Taktikájában, i. h. 46. §. (MHK. 34. l.), mond, a mit egyébiránt minden más hasonfajú népről el lehet mondani. A bodriezok Einhard szerint 824-ben (MG SS. I. 212. l.) „contermini Bulgaris Daciam, Danubio adjacentem incolunt“; Az ő nyelvén pedig Dacia a Dunán túl a bal parton kezdődik: „Utramque Pannoniam et appositam in altera Danubii partem Datiam — tributarium fecerit“. (Vita Károly Magni MG. SS. II. 451. l.). Kraliček A. i. h. II, 217. l. Számos történelmileg ismeretlen földvárt sorol föl az Alföldön. Borovszky S. A honfoglalás 53. kk. II.

¹⁰¹⁾ A honfoglalás legáltalánosabb vonásait, kivéve Erdélyt s a Vág mellékét illetőleg, Anonymus nyomán adom, mert katonailag véve, mint Rónai Horváth Jenő Magyar Hadi Krónika